

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK
143. SZ.

KÖNYVÉSZETI
TANULMÁNYOK

ÍRTA
HEREPEI JÁNOS

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 1942

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

143. SZ.

KÖNYVÉSZETI
TANULMÁNYOK

ÍRTA

HEREPEI JÁNOS

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 1942

Különlenyomat
az ERDÉLYI MÚZEUM
1942. és 1943. évfolyamából

I.

Az erdélyi nyomdászat történetéhez

1.

Bácsi István kolozsvári nyomdász

Neve mint könyvnyomtatóé eleddig nem volt ismeretes. Különben nem tartom valószínűnek, hogy valaha is teljesen önálló tipográfus lett volna. Így csak az történhetett, hogy netalán mint a *Heltai-féle nyomdá*-ban dolgozó nyomdászlegény feleségül vette az akkori tulajdonos, Hosszú Tamásné Heltai Anna unokahúgát, vagy unokáját, Hosszú Margitot. Ezen a réven azután feltételezhetjük, hogy Makai Nyírő János, Válaszúti András, helyesebben Szilvási András és Abrugyi György mellett ő is irányította e nevezetes nyomdát. Ismételem, hogy az elmondottakat csupán feltételezem, mivel semmi nyom sem maradt reánk *Bácsi István* nyomdászti működéséről. Tulajdonképpen a foglalkozását is csak a sírkövére címer-formában kifaragott nyomdász-jelvényből, valamint a fia használta pecsét képéből állapíthattam meg.

Családja a Kolozsvárral szomszédos határu *Bács* községből eredhetett. Már 1577. március 19-én mint kolozsvármegyei királyi ember említetik *Szucsáji Báchy Mátyás*.¹ A XVII. század elején a Bácsiak mint kolozsvári magyar törzsszöcs (patricius) család említetnek.² 1666. április 19-én pedig *Bácsi Istvánt*, a kolozsvári kálvinista egyházközség gondnokát, éppen *egregius et nobilis*-nek írják.³ A továbbiakban azonban, bárha eléggé sok adat áll rendelkezésemre, egyelőre mégsem sikerült részletes leszármazási-fát összehoznom, minthogy e kiterjedt család tagjai között számos egynevetű utód fordul elő. Ezen kívül még az is zavarba hozta a nyomozást, hogy egy részük unitárius, más részük pedig a kálvinista vallást követte.⁴

Elő kétségtelen adatom, amely a megnevezett Bácsi Istvánra vonatkozik, 1614. május 23-án kelt. Ekkor ugyanis Hosszú Istvánné fiának, a minapában elhunyt Hosszú Jánosnak, leánva: Hosszú Margit nevében férje, kolozsvári Bácsi István keresetét adott be kolozsvári Bek János, mint ugyanazon Hosszú Istvánné testvére: Mészáros Miklósné szépunokájának férje ellen, a feleségét illető bizonyos százfenesi bírtok kiadása iránt.⁵ A kolozsvári házsengárdi temetőben megtalált sírkő felirata szerint ugyancsak a Bácsi István 1643. júniusában történt halála alkalmával 53 éves, míg ugyanennek

¹ *Jakab Elek*: Kolozsvár története II, 252.

² I. m. 294.

³ Kolozsvár város törvényszéki jegyzőkönyve. 438. (A város ó-levéltárából. A kvári volt román állami levéltárban használtam).

⁴ RMK. III/1. 443, 451.

⁵ Kvári tszéki jzkv. 154.

az évnek február 2-án elhunyt felesége 44 éves volt. Ezek szerint Bácsi István az 1590, Hosszú Margit pedig az 1598 körüli időben született. Ennélfogva ez a Hosszú Margit, a János leánya, unokahúga, avagy talán unokája lehetett idősebb Heltai Gáspár leányának, Annának, Hosszú Tamás kolozsvári királybíró feleségének.¹

Bácsi István mint városi polgár tevékeny részt vett Kolozsvár közéletében; 1620. április 20-án a várfalak felülvizsgálatára küldetett ki. 1637-ben mint királybíró a városi tanácsosokkal együtt átvizsgálta és kiadta a szappanos céh szabályait. 1640 és 1642-ben pedig mint főbíró említik.²

A kolozsvári unitárius kollégium egykori seniora számadáskönyvében feljegyezte, hogy 1643. június 11-én *Bácsi István főbíró nagy pompával temetik, prédikált a püspök Szentgyörgyi E(cke) Dániel, szónoklatot tartott Claris(simus) Dálnoky Mihály.*³

Teljesen földbe sülyedt sírkövére az 1925. év őszén a kolozsvári házsongárdi temetőben akadtam rá.⁴ Az elmúlt két évtized kegyetlen sírkörombolása azóta — sajnos — ezt a becses emlékünket is nyomtalanul megsemmisítette; így tehát fénykép és pontos rajz hiányában meg kell elégednünk egykori leírásommal. Minthogy pedig vizsgálódásaimat csak lopva és a hatóságok embereitől mindegyre megakadályozva végezhettem, tehát ebben lelje magyarázatát az a körülmény, hogy e síremléket a tözsomszédos vasrácskerítés alól nem sikerült annyira kiszabadítanom, hogy a déli lapra kifaragott, egy, vagy két utolsó szövegsort is kibetűzhettem volna. Ezért nem tudtam azután pontosan meghatározni magát az elhalálozás napját, valamint a kő méreteit sem sikerült lemérnem.

A sírkő anyaga mészkő, amely egyszerű koporsó formára volt kifaragva. Keleti vége egy kevésbé rongált, északi lapja pedig erősen kopott. A kímetszett betűk nagy gyakorlottsággal rendelkező, jó mester kezére vallottak. A déli lap címerképe szép munka, a pajzskép kidolgozása lendületes, bárha a paizs maga nyomott formájú és nagyon szélesen képzett. Az északi lap címerében a teve élettelen, látszik, hogy aki ezt faragta, soha nem látott ilyen állatot. A paizs itt sem felel meg a címertani arányoknak. Mindkét címer orrjegyei gazdagon és lendületesen kiképzettek.

A kő *déli lapján*, vagyis a férfi emléket megillető helven, a latin nyelvű distichon-párok előtt, a szöveglap egész magasságában címer formában nyomdász-jelvény volt kifaragva:

Kerektafpú (?) széles paizsban kiöltött nyelvű, kiterjesztett szárnyú, kunkorodó farkú, ágaskodni kezdő griff mellső lábaival egy festékező labdát markol.⁵ Szembenéző koronás nőísisakínak díszbe a pajzskép növekedő helyzetben, csak hogy a festékező labda helyett ovális pajzsot tart. Gazdagor képzett orrjegy mindkétfelől. E mögött:

¹ Bárha Hosszú Tamásnének is volt egy Margit nevű leánya, de ez id. Szörös (Ravius Mátyás kolozsvári városi tanácsos felesége lett (Jakab E. i. m. II, 693, 794., ahol azonban hibás adatot közöl és a Dolgozatok az ENM. Érem- és Régiségtárából. 1917:208).

² Jakab E. i. m. 312, 514, 615. és Kvár-városi sáfárok számadáskönyvei.

³ *Bencédi G.*: Unitárius halottak és temetések (Kér. Magvető XXI, 157).

⁴ II. osztály A. tábla 442. számú sír.

⁵ A kőfaragó nem értve az elébe rajzolt képet, a griff mellső lábába egy-egy festékező labdácska helyett egyetlen méhkasszerű szerszámot faragott ki.

BACHIADES STEPHANVS IVDEX PRIMARIVS VRBIS
 CLAVDIACAE PATRII GLORIA MAGNA SOLI
 POSTQVAM LVSTRA DECEM NEC NON TRES VIXERAT ANN(OS)
 EXIMIVS PATRIAE CIVIS AMANSQVE DEI
 OCCVBIVT CVIVS S)ANCTA P(I)ETATE CORVSCANS
 MENS ADIT CAELOS MEMBRA RELICTA SOLO
 MEMBRA RELICTA SOLO RVRSVM EXPECTANTIA VITAM
 MARMORIS HAC SVBTER MOLE QUIETE CVBANT
 OBIIT AMPLISS IVDEX STEPH BACHI ANN AETA(TIS)
 ////////////////////////////////// AT QVI IN DNO ////¹

A kö északi lapján, vagyis a nőt megillető helyen, az uránál négy hónappal korábban eltávozott feleség emlékezetére írott distichon-párok voltak kimetszve:

MARGARITA EXIMIIS ORNATA DECORIB. HOSSZV
 ET MATRONALIS NORMA PVDICITIAE
 HIC IACET. VRNA EADEM DVO CORPORA CLAVDIT AMANTVM
 EXIMIAE VXORIS EXIMIQVE VIRI
 VNANIMES VIXERE // SIMVL PETIERE BEATAS
 CAELORVM SEDES TVMBA EADEMOVE TEGIT
 OBIIT PRAESTANTISS FOEMINA MARGARITA HOSZSZV
 CONSORS AMPL. D. STEPH BACHI A. D. 1643 DIE 2. FEBR. AETATIS
 SVAE ANO XLIV.

A szöveg után, annak teljes magasságában, címerkép volt kifaragva: Kerekaltpú széles pajzsban térségen álló kétpúpú teve. Szembenéző koronátlan (vagy csak rongált koronájú) sisakjának díszé acanthus-levél. Gazdagon képzett orrjegy mindkétfelől.²

A Hosszú Margit címerében kiábrázolt kétpúpú tevéről azt gondolom, hogy itt csupán jelvény-, avagy polgári címerképpen³ szerepel és talán a Hosszú-család kalmár (kereskedő) foglalkozását jelzi. E törzsökös kolozsvári család aligha szerezhette magának nemességet, amelyet mint városi polgár ekkor még amúgy sem gyakorolhatott volna. Ugyanis a városi polgárok közé való felvétel megkívánta a nemes emberektől a nem-polgári jogaikról való lemondást, minthogy kétféle előjogot senki sem élvezhetett.

Bácsi Istvánnak címer-formában kiképzett nyomdászjelvénye azonban határozottan arra a foglalkozásra utal, amely Bácsi tanult mestersége volt. Ugyanis semmiképpen sem jelölhette azt a körülményt, hogy a nyomda tulajdonjoga feleségét családi örökségképpen megilleti. Különösen nem bírhatott ez visszaható erővel a férjre nézve, aki esetleg más foglalkozást

¹ A betűösszevonásokat feloldva kellett közölnöm.

² E sírkövet annakidején Kohn Hillel és Zsakó Gyula is megtalálta. Ők azonban csak az északi lap szövegéhez tudtak hozzáférközni s ezért csak azt írták le. Olvasásukba — a kö kopottsága miatt — sok hiba csúszott be. Különben a címer leírását sem közlik (*Kohn-Zsakó*: A kvári házsongárdi temető sírkövei 1700-ig. EM. 1911:299).

³ *Sándor Imre*: A Szeőreős-család polgári és nemesi címere (Dolgozatok az ENM. Érem- és Régiségtárából. 1917:204—14).

üzhetett volna. Így a kolozsvári Szörös-testvérek, akik a Heltai-féle nyomdának utolsó tulajdonosai voltak, sem polgári jelvényükül, sem 1647-ben nyert nemesi címerük helyett soha sem használták a nyomdász-griffet, hanem csak a nyilvesszőkkel állított ökörfejet.¹

A nyomdászjelvény használata az erdélyi gyakorlatban eléggé ritka, éppen ezért nagyon sajnálhatjuk, hogy e szép emlékünket a román uralom ideje alatt romboló kezek teljesen megsemmisítették.

A főbíró Bácsi Istvánnal egyidőben egy másik ugyanilyen nevű kolozsvári polgár nevére is találunk. Ennek felesége azonban már 1634. novemberében meghalt. A családi sír emlékkövén pedig könyökben hajló kar taglót tart.² E céhjelvény az itt említett Bácsi Istvánnak mészáros-foglalkozása mellett tanuskodik. Különben ezt bizonyítja az unitárius egyházfiak számadáskönyvének bejegyzése is: 1634. 10. Novem(bris) puls(atum est) Consort(i) Stephani Batzy Meszar(os).³

Tovább kutatva a griff-jelvények itthoni használata után, 1654. január 17-én Kolozsvárt keltezett iratra találtam. Ebben mint egyik fogott közbírónak, *Bacsy Istvan Kissebbik*-nek neve, aláírása és pecsétje fordul elő. A papírosba nyomott pecsét képe: kerek talpú pajzsban jobbra lépő szárnyas griff festékező labdát (?) tart. Nyílt sisakjának dísz a pajzskép növekedőleg. Orrjegy mindkétfelől. Körirat: BACZI — ISTVÁN.⁴ Tehát az idősebb Bácsi István használta nyomdászjelvény megisméllődése határozottan arra utal, hogy az 1654. évi kisebbik Bácsi István amannak fia és talán mesterségének folytatója is, bárha az azonos pecsétnyomó használatát nem mindenkor tarthatjuk bizonyítéknak. Ugyanis a hozzátartozók maguk sokszor pecsételtek a család birtokában egyszer már meglevő pecsétnyomóval. Különösen lehetséges ez az adott esetben, amelyben a pecsét körirataul vésett név teljesen megegyezik a pecsételő utód nevével. Mindaddig azonban, amíg ifjabb Bácsi István tulajdonképpen mesterségét nem ismerjük, feltételezhetjük, hogy a rokon Szörös András nyomdájában Abrugyi György mellett mint legény vagy mint mester ő is szedte a típusokat, vagy nyomott a prelumon. Különben az ő személyével kapcsolatosan mindössze csak az a körülmény ismeretes, hogy 1648-ban *iffiu Baczi Istvan* a farkas-utcai tizedben lakott,⁵ s hogy 1660. március 1-e körül már befejezte életét. Ugyanis e napon említetik, hogy *ifjabbik Bacz István kis fiocskájának, Fetinek* Stenczel Lőrinczné a gyámja.⁶ Ebben az esetben azután azonosnak kell tartanunk azzal a *Bácsy Istvánnal*, akit 1659. június 13-án temettek el Kolozsvárt.⁷

Ezek után ha összehasonlítjuk a mindkét Bácsi István használta nyomdászjelvényt más, erdélyi vonatkozású és hasonló tartalmú jelvényekkel, — elsősorban is Szenczi (Szempezi) Kertész Ábrahám nagyváradi, azután kolozsvári, végül pedig szebeni nyomdász 1648. december 10-én

¹ I. m.

² *Herepei János*: A házsongárdi temető régi sírkövei (Kéziratban).

³ Egyházfiak számadáskönyve Kvár város ó-levéltárában.

⁴ A Székely Nemzeti Múzeumban őrzött br. Apor levéltár A. csoport IV, köteg 124. sz. A fejrődi birtok iratai között.

⁵ A kvár-városi ó-levéltár adószedő könyveiben.

⁶ I. h. a törvénykezési jegyzőkönyvben. 309.

⁷ A kvári ref. harangoztatógazdák számadáskönyve az egyházközség levéltárában.

Gyulafehérváron kelt címeres nemeslevelére utalunk. Ebben ugyanis a címerpajzs¹ felső felében szedőszekrényen jobbra lépő kettősfarkú aranygriff áll, mellső lábaiban egy-egy festékező labdácskát tart. A koronás sisak díszé a pajzsbeli griff növekedő helyzetben. Orrjegy mindkét felől.²

Erdélyi vonatkozású nyomdászjelvényt és szerszámokat láthatunk Brassai (Major) Márton címerében. Ezt II. Rákóczi György fejedelem 1651. február 24-én kelt adománylevelével nyerte nemesi címerül. E szerint kék pajzsban széken ülő zöldruhás férfi betűszekrényből betűket szed.³ De ilyenfélét találunk az 1702. március 20-án meghalt Tótfalusi Kis Miklósnak a házsongárdi temetőben levő sírkövén is. A pajzsképen azonban sehol sem látható az Európaszerte általánosan használatos griffes jelvény. Helyette nyitott könyv, betűszedést tördelő férfi és betűöntőkészülék van kiábrázolva.⁴

Erdélyi könyvek címlapjain is még itt-ott előfordul a griffes ábrázolás, de ez mint egyénileg használt megjelölés már nem jöhet számításba.⁵

A Heltai-féle nevezetes nyomda képe még mindig nem eléggé teljes. Ez a dolgozat is csak adattöredékül szolgál *Ferenczi Zoltán* érdemes munkájához.⁶

2.

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez

Vajmi kevés adatot sikerült összeszedegennem a fejedelmi nyomda történetéhez, pedig Bethlen Gábor már uralkodása első éveiben gondolt arra, hogy Fehérvárott saját pártfogása alatt nyomtató műhelyt szervezzon.

A XVI. század 67-es és 68-as éveiben itt működött *Hoffhalter* (eredeti nevén nemes *Skrzetusky*) *Rajael*-nek 1568-ban történt elhunytá után először özvegye folytatta mesterségét, majd 1569-ben *Wagner György* iskolamester vette kezelésbe a nyomdát.⁷ Ezután azonban mégis éppen egy félszázadnak kellett eltelti, amíg egyszeri megszakítással itt újra magyar nyomdatermekre bukkanhatunk. Bizonyos, hogy a Hoffhalter-, illetőleg a Wagner-féle nyomtató műhely János Zsigmond támogatásával működött; jóllehet egyes nyomtatványain Hoffhalter a *typographus regius* címet is használta, ez azonban nem jelent többet, mint hogy a saját felszerelésével, de a fejedelem megbízásából és megrendelésére dolgozott.⁸ Így azután a nyomdász magát mond-

¹ Alsó felében fekete alapon kék lilomból kinövő két szál rózsza ábrázoltatott.

² *Naményi L.*: Szenczi Kertész Abrahám címeres nemeslevele Turul 1903:177—80.
— *Naményi L.*: A n-váradí nyomdászati története. MKSzele 1901:295. — *Sándor L.*: Címereklevelek. II, 66—68.

³ *Illésy I.*: Nyomdászati és könyvészeti adatok MKSzele 1896:1874.

⁴ *Herepei J.*: Tótfalusi Kis Miklósról és családjára vonatkozó újabb adatok. EM. 1942: 385.

⁵ Például *Greus Gy.* kiadásában 1583-ban Brassóban megjelent *Der Sachsen inn Siebenbürgen Statuta* c. könyv címlapjának díszes keretében a griffektől tartott Brassóváros címere. Jóllehet ezek a szörnnyállatok itt mint címertartók szerepelnek, jelentésük mégis inkább nyomdászati, mint címertani szempontból bírálható el.

⁶ *Ferenczi Zoltán*: A kolozsvári nyomdászati története. Kvár, 1896.

⁷ A RMK. I. és II. magában foglalja az itt nyomott munkákat (*Sztripszky* tévesen közli a RMK. II. 122. sz. évszámát 1569 helyett 1570-nek!).

⁸ *Gulyás Pál*: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században, 135.

halta ugyan királyi (fejedelmi) nyomdásznak, anélkül azonban, hogy nyomdája a valóságban is fejedelmi nyomda lett volna. Hoffhalter halála után azonban rövidesen meg is szűnt a fehérvári nyomtató műhely, szerepét az unitáriussá lett Heltai Gáspár kolozsvári nyomdája vette át. A fehérvári műhely felszerelését pedig az örökös, *Hoffhalter Rudolf* vitte magával, nyomdájával hol Alsólendván, hol Drávavásárhelyen (Nedelicen), majd Debrecenben és Váradon, végül pedig ismét Debrecenben telepedett le.¹

E században még csupán csak egyszer, vagyis 1578—79-ben találunk fehérvári nyomtatványt, mégpedig két, szláv nyelvű, cirill betűkkel szedett munkát. Ezt *Lőrinc diákonus* bocsátotta világgá Báthory Kristóf vajda rendeletére.²

Ezek után a szórványos nyomok után fehérvári nyomdatermék legelőbbben ismét csak 1619-ből ismeretes. E munka pedig *Nyomtatott az Kegielmes Urunk ó Felsege költsegen Gyula Feierwarott. 1619. Eszt.*³ E szöveg különben egymagában még nem bizonyíték a mellett, hogy e műhely fejedelmi nyomda lett volna, minthogy csupán csak azt tanúsítja, hogy Dézsi István udvari pap munkájának költségeit maga a fejedelem hordozta. A további kiadványokból azonban mégis csak arra kell gondolnunk, hogy Bethlen Gábor ekkorra már egy kiselbszerű nyomdai berendezést és felszerelést is megszerezett. Ugyanis nem felelhet meg a valóságnak a Pallas Lexikon állítása, hogy itt még mindig a Hoffhalter-féle nyomda betűanyagát és felszerelését kellene keresnünk.⁴ Ellene mond ennek az a pontosan félszázadnyi időköz is, amely a Hoffhalter-féle nyomda eddig utolsónak ismert nyomtatványának megjelenési évétől eltelt, valamint az a körülmény is, hogy Hoffhalter fia hasonlóképpen nyomdász lévén, ekkor már máshol folytatta mesterségét,⁵ magával víve édesapja nyomdai felszerelését is.

Jóllehet Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony felett elmondott temetési beszédek mindkét kötetének címlapja szerint kiadatott 1624-ben s *Nyomtatattak Valasz-uti Andreas, es Mezleni Marton által*,⁶ ebből a meghatározásból azonban még nem merem azt következtetni, hogy mindkét egyén akár egyszerre, akár pedig egymás után a fehérvári tipográfiának lett volna a vezetője, sőt elgondolásom éppen az, hogy mind a ketten más-másfelé működtek. Az egyik a kolozsvári Heltai-féle nyomdát, a másik pedig a fehérvári nyomtató műhelyet irányította s így e munka kétfelé szedődött és nyomódott volna. Ugyanis feltételezem, hogy a fehérvári nyomda legalább is kétfajtájú betűsorozatot tartalmazott: egyet az 1622. év előtti alapanyagból, egyet pedig az 1622. évi gyarapodásból, így azután ha e munka szedésében netalán még egy harmadik fajta betűsorozat is előfordulna, már ezzel is annak a körülménynek a lehetősége adódna, hogy e halottbeszéd-gyűjtemény egy részét más nyomdban szedték és nyomták. Ezt az elgondolást csakugyan

¹ Csűrös Ferenc: A debreceni városi nyomda története 41—48. és 54—60. — Sztripszky—Alexics: Szegedi Gergely énekeskönyve. 140—42. — Gulyás: i. m. 140.

² Veress Endre: Erdély- és magyarországi régi oláh könyvek. 14.; Gulyás: i. m. 207.

³ RMK. I, 491. sz.

⁴ A Pallas Nagy Lexikona XII, 592.

⁵ Csűrös: i. m. 54—60.

⁶ RMK. I, 539. és 428. sz. és Fekete M.: Bethlen Gáborné temetése ErdProtKözl. 1871:103.

megerősíti Brüll Emánuel kolozsvári ref. kollégiumi könyvtáros megállapítása. Értesítése¹ szerint az *Exequiae Principales* című könyvben az egyes beszédek szedése nem egyfajtajú betűkből készült, feltűnően meglátszik ez különösen a dőltbetűs szedéseken. ... Ezeket a kurzív nyomású lapokon határozottan legalább három-féle betűtípusú nyomással találkoztunk. De ezen kívül még más adatok is bizonyítanak feltevésém mellett. Ugyanis az elsőül megnevezett tipografus a munkánál csupán vendég, helyesebben szólva, Kolozsvárt munkálkodó volt. Erről meggyőződtem a kolozsvári számadáskönyvekből, amelyekben például 1622. július 18-án említik *Typographus Valazuthy Andras-t*.² Bár névmegjelölés nélkül, de valószínűleg vele kapcsolatosan jegyeztetett fel, hogy az előbb említett év és hónap 28. napján *eo kemek* (városi) *Tanaczul a Tipographussal* (fejedelem) *Vrunknak paranczoltattjara kullek Teolczeres Tamast zolgastol Fogarasig. Attam három tolot 16 meli feoldig fl. 6 d.* — De ugyancsak erre vonatkozólag írták számadásukban: *Az B(ecsületes) Tanachy kvldy Theolchyeres Tamas V(ramat) az Typographussal eo fels(égéhez). Attam B(író) V(ram) h(agyásából) uthy kéolts(éget), harman Fogarassigh fl. 5 d. 17 1/2.* 1623. augusztus 5-én azt látjuk, hogy *Andras Deakot az keonjnjomtatot Vizi Egi Zegenj Ember 2 eok(rös) zek(erén) Tordaig*, hogy onnan tovább fuvarozzák Fehérvárra.³ A felsorakoztatott adatokból pedig az a legfeltűnőbb, hogy ezek az utazgatások bár jórészen Bethlen Gábor parancsára történtek, a költségek mégsem a fejedelem, hanem a város postálkodása és szekerezése terhére számoltattak el. Ebből pedig az is következik, hogy András deák kolozsvári lakos, vagyis idevaló polgár ember volt, akiért a városnak kellett hordoznia a hivatalos utazgatások költségét. De 1624. november 3-án megint csak megtaláljuk, amint *Andras Deak az Typographus Calendariumot hozvan eo kqlmek(ne)k az beczuletes Tanacznak; Adattak eo kqlk neki aian-dokban fl. 3 d.* —⁴ És végül, Kolozsvári nyomdásztsága mellett bizonyít az a még lappangó 1624. évi naptárocská, amelyet — Kénosi Tözsér János XVIII. századbeli unitárius egyháztörténetíró tanúsága szerint — *Kolosvárban nyomtatta Válaszuti András*,⁵ mint a Heltai-féle nyomda vezetője.

A fentírt adatokkal együttesen előkerült néhány utalásból most már pontosan megállapítható az az időpont, amelytől kezdve a fehérvári fejedelmi nyomda átszervezését, vagy mondniuk, korszerűsítését számíthatjuk.

Az 1621. december 31-én létrejött nikolsburgi béke pontjai értelmében Bethlen Gábor a német-római hercegi címmel együtt a sziléziai Oppeln és Ratibor hercegségeket nyerte II. Ferdinándtól. Ekkor került közelebbi összeköttetésbe János Keresztély sziléziai lignitzi és briegi herceggel, akitől ludós férfiakat kért a gyulafehérvári iskola tanáraiul. János Keresztély ajánlatára jött be tehát 1622. május-júniusában a költő *Opitz Márton*,

¹ 1942. febr. 20-án hozzám intézett levele.

² Kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyve. 276 (Az itt hivatkozott iratköteget annak idején a kolozsvári volt román állami levéltárban használtam).

³ I. h. 277, 287. és 145.

⁴ I. h. 187.

⁵ MKSze 1897: 182.

⁶ A további következtetésekre nézve l. *Herepei János*: Adatok a RMK. I. és II. kötetéhez. 15.

továbbá augusztus végén érkezett meg *Kopisch Jakab* és *Pauli Frigyes* professzor.¹ Bethlen azonban a közmívelődés érdekében tett lépései közben természetesen nem elégedett meg, hogy csupán csak az iskola tanári karát egészítse ki külföldi jeles professzorokkal, hanem ugyanekkor a fehérvári nyomdát is átszervezte.

A kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvében találtam a következő bejegyzést: 1622. november 3-án *Vrunk eő F(elsége) hozat onnan fellyül egy Typographust, Typographiayawal es felesegewel. S(alus) con(ductusa) lwen*, gazdákodtak számukra étellel és itallal. A következő napon, november 1-én, pedig azt jegyezte fel a sáfár, hogy *az mely Typographust eő fel(sé)ge onnan felliewl hozat, adatott B(tíró) V(ram) maga es Typographiaya ala, eo fel(sé)ge Paran(csolatára), három zekerett, alaya Thordaigh: 1. Baba Balas 6 Eokr(ét), mely magat es feleséget Vizi Att(am) fl. — d. 75. — 2. Perecy Istwan 6 Eokr(ét), kin az Typographiat vizi. Att(am) fl. — d. 75. — 3. Farago Marton 6 Eokr(ét). Ezenis az Typographiat vizi. Att(am) fl. — d. 75. fuvarozás díjban. Hogy ez zekerekre az Ladakat az Korcholya fl. vetette, adatot Biro V(ram) eő k(egyelme) munkájában fl. d. 20.*²

Tehát ezt a név szerint meg nem nevezett tipográfust Bethlen Gábor onnan felülről, vagyis Erdélyen és a kapcsolt részeken kívüli vidékről hozatta, mégpedig valószínűleg nem Felsőmagyarországról, mert a sáfár ebben az eselben megnevezte volna a várost is. Ugyanis az erdélyiek a Felvidékkel állandó összeköttetésben lévén, a nyomdával rendelkező Kassát vagy Lőcsét névszerint jelölte volna meg. Ennélfogva e körülíráson csakis külföldet érthetünk. Az 1622. év novemberében beköltözött nyomdavezetővel kapcsolatosan pedig gondolhatnánk arra a Mezleni Mártonra, aki a Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony felett tartott halotti beszédek 1624. tavaszán Válaszuti Andrásval együtt nyomtatta ki.³ Ennek a hiedelemnek azonban több olyan körülmény ellene mond, amelyeket a későbbiek során sorakoztatok fel. Így tehát az új nyomdavezető személyére vonatkozó nyomokat valahol a kollégium külföldről behívott tanáraival kapcsolatosan kell keresnünk. Illeszen mi sem látszik természetesebbnek, mint az az elgondolás, hogy e nyomdászt *Opitzék* ajánlották a fejedelemnek. Ezért az ő hazája is körülbelül Felsőszilézia lehetett. Nevét azonban forrásaink nem jelölik meg. Különben ezt az ismeretlenül való lappangást részben annak is tulajdoníthatjuk, hogy az 1622—23. évekből mindössze csak egy fehérvári nyomtatvány ismeretes, amely hivatalos kiadvány (országgyűlési végzések) lévén, nyomdai jelet (impresszumot) nem is nyomtak rája.

Különben az eleddig még ismeretlen nevű és működésű nyomdász 1622. november első hetében érkezett meg Fehérvárra, feleségével, holmijával, valamint mesterségéhez tartozó berendezésével és felszerelésével együtt. Műhelyét valószínűleg még abban a hónapban be is rendezhette. De azt hiszem, hogy amiként az 1622. nyarán bejött idegen professzorok egyike sem tudott még egy esztendeig sem itt maradni, azonképpen az ajánlatukra behozott tipográfus sem találván helyét, egy-két éven belül ő is eltávozott.

¹ *Hermann A.*: Opitz Márton Erdélyben 7, 14—16. l. és *Hercpei János*: Bethlen Gábor kollégiumának tanárai (Kézirat).

² A Kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyve. 167 és 224.

³ RMK. I, 539. és II, 428. sz.

A kolozsvári városi sáfárpolgárok számadáskönyvükbe 1623. szeptember 10-én azt jegyezték fel, hogy az *feieruary Typographús feleséget vitte el Tot Marton negy eokron Huniadigh*.¹ Onnan azután más szekérrel tovább men-
vén, valószínűleg hazájába kifelé vette útját. Feltételezzük, hogy ura is
rövidesen követte portékáival és nyomdájával egyetemben.

A Pallas-Lexikon egyik írójánál erre az időtájra vonatkozólag a követ-
kező felvilágosítást olvashatjuk: Mezléni Márton nyomdász 1624-ben vette át
Válaszuti András után a Gyulafehérvári Hoffhalter nyomda vezetését. Ez
az állítás a leírt alakban teljesen hibás. Ugyanis a Hoffhalter-féle gyula-
fehérvári nyomda félszázad óta megszűnt, helyesebben szólva, Erdélyből is
elköltöztött; Válaszútiról pedig láttuk, hogy mint nyomdavezető nem itt,
hanem Kolozsvárott működött. Mezléniről azonban már megállapíthatjuk,
hogy neve először a már előbb is említett halotti beszédek nyomdai jelen.
1624. tavaszán fordul elő először elő. Természetesen őt nem tarthatjuk egy sze-
mélynek a német professzorok tanácsára behívott külföldi nyomdással.
Ennek első sorban is ellene mond az a körülmény, hogy ő nem idegen,
hanem magyar ember volt s mint ilyen valószínűleg eléggé szegény is ahhoz,
hogy megelőzőleg már olyan felszerelt saját nyomdával rendelkezhetett
volna, mint amilyent az 1622-ben betelepített külföldi nyomdász két hat-
ökrös szekeren magával hozott. Különben is, mint önálló nyomdászra, sehol
sem sikerült rátalálnom.

Neve a már említett 1624. évi nyomtatványon *Mezleni*-nek szedettel,
de már 1625-ben és 1626-ban *Martinus Mezleni Typographus Suae Sereni-
tatis*-nak nevezi magát.³ Bárha nevét az ezután következő években kiadott
nyomdai termékeken többé nem is találjuk meg, mégis tudjuk, hogy az
újonnan hozott külföldi nyomdavezetők mellett továbbra is itt maradt,
főképpen mint a magyar nyelvű nyomdai termékek gondozója.

Meszléni vagy Meszlény Márton a vasmegyei Meszlén községből ered-
hetett. Ugyanilyen nevű birtokos családot is találunk, amelynek Benedek
nevű tagja 1569-ben nyert nemeslevelet.⁴ A név egyezése miatt azonban
mégsem szükséges azonos családra gondolnunk, jöllehet 1815-ben Erdélyben
is előfordul egy *meszlényi Meszlény Mihály* nevű fogaras-vidéki főjegyző.
Erről Nagy Iván⁵ úgy vélekedik, hogy tán ennek előde azon Mezléni Már-
ton, ki 1624-ben Gyulafehérvárott nyomdász volt.

A Bethlen Gábor idejéből fehérvári első nyomda megszervezése körül-
belül egyidőben történhetett, avagy csak kevéssel előzhette meg a külföldi
tanárok első csoportjának 1619—20. körüli behozatalát. A második (?) nyom-
davezető szegődtetése pedig rövidesen követte Opitzék meghívását, míglen
Meszléni alkalmazását talán egy újabb csoport külföldi meghívásával vehetjük
egyidejűnek. Végül is a negyedik kísérlet Alstedt, Bisterfeld és Piscator profesz-
zorok bejövetelét alig egy évvel előzhette meg.⁶ E visszatérő és egyező

¹ A klvári sáfárpolgárok számadáskönyve 135.

² A Pallas Nagy Lexikona XII, 592.

³ MKSZle 1895: 256—57. és RMK. I, 555 sz.

⁴ *Kempelen*: Magyar Nemes családok VII, 172—73. és *Sziklay—Borovszky*: Ma-
gyarorsz. vármegyei és városai. Vas vármegye 66. és 569.

⁵ Magyarorsz. családai VII, 457—58.

⁶ *Herepei*: Bethlen Gábor kollégiumának professzorai (Kézirat).

időszakokat annak a szoros viszonynak kell tulajdonítanunk, amely az iskola és a nyomda vezetésében fennállott. Különösen pedig az iskolánál bekövetkezett személyi és igazgatásbeli változások — úgy látszik — magukkal vonták a nyomda újabb és újabb átszervezését.

Báthori Gábor fejedelem emlékére az 1628. év utolsó negyedében nyomtatott, de ma egyetlen példányban sem ismeretes temetési beszédek nyomdajele (impresszum) szerint a nyomtatómester *Jacobus E. Lignicensis* volt.¹ Tehát bizonyos, hogy ez az új nyomdavezető Meszléni Márton idejében hozatott ide és Meszléni Márton fölébe helyeztetett. Ennek bizonyosságául szolgál az a körülmény, hogy ezután a magyar nyomdai termékekre is az új tipográfus neve kerül. Így találjuk ezután a továbbiakban egészen az 1634. évig bezárólag. Nevének változatai: *Lignicei Effmurdt* vagy *Efmurd*, vagy pedig *Effmurt Jakab*, néhol megjelölve: *Suae Serenitatis Typographus*, vagy magyarul: *Ő Felsége könyvnyomtatója*, sőt *Fejedelem Vrvnk Könyvnyomtatója és Compactora*.² Ha neve Meszlénit megelőzve bár egyszer is előfordult volna, inkább őt lennék hajlandó az 1622-ben bejött Opitz Márton professzorral közel-egyidőben betelepülő nyomdavezetőnek tartani, minthogy nevének előtagjául használt *Lignicei* megjelölés *János-Keresztély lignitzi és briegi herceg*, avagy a tőle ajánlott professzorok közvetítésére utalhatna. Tekintettel azonban arra, hogy az 1628. évet megelőzőleg már meglazultak Bethlen sziléziai összeköttetései, ezért inkább azt tételezhetnők fel, hogy ha Effmurdt netalán azonos is az 1622. évben betelepedett nyomdásszal, de honfiktársaitól elhagyva, egyedül érezte magát s így Opitzék után nemsokára ő is összeszedte sátorfáját. Ennélfogva 1628. évi megjelenése — azt gondolom — második beköltözés lehetett. Hiszen az ilyen fajta jövés-menés abban az időben egyáltalában nem volt szokatlan jelenség. Maga Opitz Márton is, eltávoztása után nem is egészen három év múlva, már azon gondolkodott, hogy ismét visszatér Erdélybe, abba az országba, ahonnan azelőtt annyi szívszakadva elvágott.³ A folytonos vándorlásokkal kapcsolatosan pedig csak az idősebb, meg az ifjabb Hoffhalter, avagy a mi nyughatatlan vérű Szenci Molnár Albertünk nevét említem meg.

Bethlen Gábor fejedelem és tudós környezete nem elégedett meg azzal, hogy a fejedelmi nyomda személyzetétől megfelelő munkaerőket alkalmazzon, a felszerelést is korszerűvé kívánta tenni. Így találtam a kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvében a fejedelem életének utolsó évében 1629. szeptember 28-án feljegyezve: „...*erkezek Lengyel Országból megh Rosas Istuan Vram az Keony Nyomtatoval edgjüt hoztak Vrvnk számára az Tipographiaiahoz valo szer számokat*.”⁴ Tehát a szedő- és nyomtatóműhelyt ekkor, feltételezhetőleg, betűmetsző és öntő felszereléssel és szerzőkkel is gazdagította. Még előbb azonban szervesen hozzájuk csatolta a könyvkötő üzemét is. Erre vall Effmurdt 1632. évi nyomdai jele,

¹ RMK. I. 569. sz.

² RMK. I, 592, 613—14, 616—17; II, 458—63, 485. sz., MKSze 1895: 257—59; 1897: 52; 1900: 199 és EM. 1906: 40. — Összefoglaló kimutatásában Stripszky tévesen hivatkozik a RMK. I, 645, 701. számra, valamint a MKSze 1895: 259. lapon közölt 1634. 1635 és 1640 évi nyomtatványra, mint amelyeken a nyomdavezető neve meg volna jelölve!

³ *Hermann A.*: i. m. 12.

⁴ Kvári számadáskönyvek, 487.

amelyben magát a fejedelem typographusának és compactorának nevezte meg.

Bethlen Gábor fejedelem ugyan már 1629. november 15-én meghalt, de törekvéseinek megvalósítása halála után sem hanyatlott. Alig érkezett meg *Alstedius* és utána másik két professzor, sűrűn hozzá fogtak iskola-fejlesztési tervezetük kidolgozásához. E tervezet pedig, amely valószínűleg *Alstedius* munkája, 1630. február 10-én Gyulafehérvárott kelteztetett és nyújtatott át az özvegy fejedelemasszonynak. Munkálatában a Német- és Francia-, valamint más nyugati országokban virágzó iskolák szervezetét választotta mintaképül. Ennek kilencedik pontja a nyomdáról emlékezik meg. Összehasonlítás kedvéért érdemesnek tartom annak szövegét újra idézni: „*Typographiam sic oportet reformare, ut typographus sibi prospiciat de uno et altero, qui typos recte ordinat, quique ordinatos rite imprimat. Deinde typi graece ex civilibus transilvano saxonice, et quidam hebraici curandi sunt. Oportet enim typographo excudendos dare libellos scholasticos, utpote Catechesim Heidelbergensem, Grammaticae latinae et graecae compendium, Rhetoricam, Logicam, etc.*”¹

E tervezetben kifejtett pontok pedig mind az iskolával, mind pedig a nyomdával kapcsolatosan aligha maradtak csupán írott betűnek. Az iskolai törvények, amelyek rövidesen követhették a fejlesztési tervezetet, a nyomdával kapcsolatosan a szedők mellett már a nyomtatómesternek is megszabják kötelességét: „*De typographo. 1. Rectori et Senatui pareto. 2. Diligentiam et fidelitatem suam in arte sua omnibus probato. 3. Ne quid prelo subiciat, quod Senatus censuram non sustinuerit. 4. Operas typographicas Rectori et Senatui subesse cogitato. 5. Correctorem exercitatum alito. 6. Disputationes publicas sine tergiversatione imprimito.*”²

E tervezet és e törvény világosan bizonyítja, hogy a fejedelmi nyomda a fehérvári iskolának szervesen kiegészítő része. Teljesen az igazgató és az iskolai tanács rendelkezése alatt állván, az iskolának mintegy tankönyvnyomtató műhelyéül tervezetett. De ugyancsak itt nyomandók a tanulók nyilvános vitatkozásai s valószínűleg az iskola minden egyéb nyomtatvánva. Azonban mind ezeket, mind pedig a külső munkákat is csupán csak az iskolai tanács jóváhagyása után lehetett kinyomtatni. Ezek tehát mind arra utalnak, hogy a nyomdavezető nem rendelkezett teljes önállósággal, az iskolának olyanféle alkalmazottja lehetett, mint a törvény megelőző pontjaiban említett kulcsár, gazda, számvevő és gondviselő.

A nyomdavezető ebben az időben egészen 1634-ig bezárólag az előbbi Lignicei Ffmurdt Jakab volt. De egy későbbi adatból visszakövetkeztetve, tudjuk, hogy még mindég itt dolgozott az egykori nyomdavezető, Meszléni Márton is. Rajtuk kívül azonban egy harmadik nyomdásról is van névszerinti tudomásunk. Ugyanis 1630. április 11-én jegyezték fel a kolozsvári

¹ *Koncz J.*: A marosvásárhelyi evang. reform. koll. története. 544. — *Koncz J.*: A fehérvári főiskola történetéhez. TörtTár 1884: 199—200. — *Fáró F.*: Bethlen Gábor kollégiuma. 110.

² *Szabó K.*: A Bethlen G. által alapított gyula-fehérvári főiskola törvényei. Erd-ProtKözl. 1872: 30. — *Szabó K.*: A gyula-fehérvári Bthlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata. TörtTár 1879: 805. — *Koncz J.*: A m-vásárhelyi evang. reform. koll. történet. 555. — *Fáró F.*: Bethlen Gábor kollégiuma 116—17.

sáfárpolgárok: „... *erkezek Azszoniunk eo felge Thipograffusa, Balint Deak Varadiul.*“¹ Minthogy pedig az országot most már Brandenburgi Katalin kormányozta, tehát a fejedelmi nyomda is az ő rendelkezése alatt állott. Ezért a megnevezett *Bálint diáknak* is a fehérvári nyomda személyzetéhez kellett tartoznia. Különben is, mivel Váradon ebből az időből semmiféle nyomda létele nem ismeretes,² ezért ez a város csupán csak közbeeső székér- és lóváltó állomása lehetett a fejedelmi címerrel utazó Bálint diáknak. Megtörténhetik az is, hogy éppen most érkezett, valamelyik más nyomdától Fehérvárra szerződötve.

1630. november 26-án Rákóczi György fejedelemmé választatván, maga is követni akarta nagy elődje közművelődési terveit. Így az ő gondja sem volt kisebb az iskolák és a könyvnyomtató műhelyek fejlesztésére nézve. E célra Rákóczi sem kímélte a költségeket, amint ezt nagyszámú intézkedése bizonyítja.³

1631. szeptember 5-én Kolozsvárra érkezett az *Fejervari Könyv nyomtato Jakab, Lengyel országban akruan menni*, de már október 9-ére vissza is tért onnan, Kolozsvárra *erkezuen Karakóbol Vrunk eo Nga könjnyomtatoja Effurti Jakab egi Hordo könyuet hozvan*, Enyeden át megyen Fehérvárra.⁴ Úgy látszik azonban, hogy Jakab mester csak az 1634 tájáig vezette a fejedelmi nyomtatóműhely összes üzemét, minthogy nevére ezután többé nem akadunk rája. 1635-től kezdve pedig hosszú ideig, egészen 1644-ig nem árulják el a nyomdajelek a nyomdavezető kilétét, legfennebb csak azt jelölik meg, hogy a könyv *Albae-Juliae, Typis Celsissimi Principis Transylvaniae* készült. Főbből is bizonyosnak merem mondani, hogy a nyomda vezetése ekkorra ismét más kezekbe került. Sőt talán még jobban meg is szorítottatott a vezető hatásköre, úgy hogy az eddig netalán még megmaradt valamelyes kis önállósága is megszűnhetett. Különben a műhelyeknek ekkorra már megszorodik a munkája. 1634-től kezdődőleg mind több és több a reánk maradt kiadványok száma, köztük olyan hatalmas aránvú és nagy gyakorlatosságot igénylő munkával is próbára téve a személynzt minden képességét, mint a nagyrészen hangjegv-szedésből álló *Öreg Gradual*. Természetes, hogy egy-egy ilyen könyv a legügyesebb külföldi nyomtató műhelyet is kemény feladat elé állíthatta volna, nemhogy a kellő gyakorlatossággal még nem rendelkező fejedelmi nyomda munkásainak ne okozott volna alig-alig legyőzhető nehézséget. Az akkori kor nem érthette meg, hogy parancsszóval és erőszakkal nem lehet a hiányzó gyakorlatot pótolni. Az öreg Gradualt már jó korán, 1635-ben kezdték szedni és a kiszedett betűanyagot kinvomni. Bár egyszerre két könyvsajtó (prelum) is nyomta az íveket, a fejedelem mégis csak azt panaszkolta Tolnai Istvánnak, a sárospataki udvari papnak, hogy *itt maunk szemünk előtt nagyon egy magyar könyvnyomtatónk, veretjük, tömlöcöztetjük s ugyan semmi*.⁵ Valószínű, hogy tulajdonképpen nem is a fejedelem rendeletére, hanem csak utólagos tudomásul vételével történhetett a nyomtatásnak ilyen formán való irányítása, mivel a munkás felett a nyom-

¹ Kvári számadáskönyvek 163.

² *Naményi L.*: A n.-váradai nyomdászat története. MKSze 1901: 280.

³ *Herepei J.*: Középfokú iskolák Erdélyben a XVII. században (Kézirat).

⁴ Kvári számadáskönyvek 356. és 152.

⁵ *Szilágyi S.*: I. Rákóczi György. 290.

davezető, a felett pedig az iskolai tanács állott s így Rákóczi a tipográfia ügyeiről csak egészen közvetelt úton szerezhette tudomást. Ennek a megrendszabályozott nyomdásnak pedig *Meszléni Márton*nal, a nyomdának egy évtizeddel azelőtti vezetőjével kell azonosnak lennie.

Mikor pedig már azt látta a fejedelem, hogy az erőszakos módszer sem vezet kellő eredménnyre, még 1635 október hónapja előtt a Lengyel király útlevelel Hamburgon keresztül Németalföldről hozatott nyomdászokat.¹ Valószínűleg ezzel egyidejűleg „*nagj költségével kétt könyvnyomtató házat állatott, és sok szép hasznos Deák s Magyar munkájuknak kinyomtatásához fogatott.*”²

Bizonyosan az új emberekre való tekintettel *Alstedt* professzor, mint talán az iskola scholarchája és irányító szelleme, szabályokat készített a nyomdászok számára s ezzel kapcsolatosan megszerkesztette az esküminlát is. Minthogy pedig a fejedelmi nyomda felügyelete a kollégium professzoraira és mint felettes testületre: az iskolai tanácsra volt bízva, ezért ennek tagjai a püspökön s az udvari papokon kívül a közvetlenül irányító tanári testület volt. Tehát ezek jelenlétében tették le az esküt az új, de egyszersmind a régi munkásokkal is s íraták alá velük a felolvasott szöveget. Ennek az iratnak eredeti példánya ép állapotban megmaradt a kolozsvári református kollégium levéltárában.³ Az ívrétű papiros külső lapjára *Leges Typographorum Coll(egii) Alben(sis)* cím jegyeztetett fel. A szöveg pedig, amely a papiros 1 A. és B. levelére íratott, az aláíróképpen is szereplő *Alstedius János Henrik* kezevonása, míg a keltezés *Geleji Katalon István* püspök írása.⁴

LEGES TYPOGRAPHORUM.

1. *Director conceptis verbis juramentum infrà /criptum praestatum.*
2. *Typothetae et impresores /tipulata manu promittunto fidelitatem Illustrissimo Principi; et directori, obedientiam.*
3. *Singuli quotidianum luum pensum absolvunto.*
4. *Typos diligenter asfervunto.*
5. *Formas probè eluunto.*
6. *Diligenter curanto, ne chartae alicujus exemplaris inter imprimendum perveniant ad manûs aliorum.*
7. *Typothetae correctionem authoris vel correctoris accuratè observanto.*
8. *Omnes et singuli concordiam inter sese alunto; nominatim verò directores: ac proinde à calumniis abstinento; et unus alterius labores atq3 conatus laudabiles ne impedito, sed potiùs promoveto.*
9. *Qui praevaricabitur adversus has leges, poenam arbitrariam superiorum incurrito.*

¹ I. m.

² *Zsilinszky M.*: Geleji István, Tiszabecs Tamás, Petri Ferenc és Csulay György lelkészek levele gr. Bethlen Istvánhoz (Szamosújvár, 1836. február 3.). Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1877:40.

³ *Typographiakról való levelek* kötegében.

⁴ A papiros vízjele: nemesi párta alatt kétfejű sas, szív pajzsral. Kísérők: H - K betűk.

FORMULA JURAMENTI.

Ego N. N. director typographiae Illustrissimi Principis Transylvaniae juro in nomine individuae Trinitatis, Dei Patris, Filii, et Spiritus Sancti, me

1. *Fideliter conservaturum typos.*
2. *Pensum diurnum singularis prae/crypturum, et ab iis exacturum, prout conscientia mea dictabit.*
3. *Rationem chartae accuratam redditurum.*
4. *Superioribus sincerè, indicaturum, li qui defectus in hac vel illà re typographicà se mihi offerant.*
5. *Curaturum, ne vel minima charta exemplaris imprimendi perveniat ad manus aliorum.*

Ita me juvet DEus unus et trinus, benedictus in secula, Amen.

Matthias Elsholtz mpria / Alibertus Martin / Paulus de Vilze Gedanensis mpria / Martinus Meszleny / ADAM HAS / — Actum Ao. 1636. 1. Jan. Albae Juliae / praesentibus nobis / Stephano K. Geleji E. / Wolfgangus Delj mpria / I. H. Alstedius mp / Georgius Csulajj mp. /

Az 1636. január 1-én keltezett szabályzat tulajdonképpeni megalkotója tehát a szövegíró Alstedius professzor, míg Geleji Katona István püspök, Deli Farkas udvari jószágigazgató¹ és Csulaji György udvari pap, az iskolai tanács tagjai lehettek. A nyomda személyzete pedig — úgy látszik — csupán öt emberből állott. De ha visszagondolunk e törvényekre, egy és más dologról való hallgatásukból azt sejtem, hogy a kötészet ekkor már aligha lehetett a nyomdával annyira egybe kapcsolva, miként még csak Effmurdtt idejében is, sőt ekkor talán még betűmetsző sem volt a nyomdai személyzet között. Ennélfogva a szedő és nyomó munkák ellátására, az akkori munkaviszonyok mellett, öt embernek is elégségesnek kellett lennia. A nyomdavezető pedig, vagyis az akkori elnevezés szerinti *director*, s egyúttal talán *corrector* is valószínűleg az eszközüveget elsőnek aláíró Elsholtz Mátyás, m'g nem a szedők és a mai szakkifejezéssel meghatározható gépmesterek: Martin Albert, nemes (?) danzigi Vitze Pál, Meszlény Márton és Has Ádám voltak. Megállapítani azonban nem tudom, hogy közülök kik lehettek a Németalföldről behozottak, minthogy a nevek egyike sem vall holland, vagy belga eredetre.

A szabályzalból különösen érdekes a nyomdavezető és a munkások egymás közti viszonyának, valamint a nyomdavezető és a munkások kötelességének megállapítása. Egybevetve a fehérvári iskolai tervezet és a szabályzatok megfelelő pontjaival, kevés, sőt mondhatnám, semmi önállóságot sem fedezhetünk fel bennök a nyomdavezető hatáskörére nézve, csupán az iskolai tanács rendelkezéseinek végrehajtójául s szaktudása alapján a munkamenet felügyelőjéül alkalmaztatott. Tulajdonképpen pedig sem az ő,

¹ 1632. április 1-én mint fehérmegyei főszolgabíró (ErdProtKözl. 1874: 71.) és 1637. április 10-én mint elhunyt praefectus említetik (Beke—Barabás: I. Rákóczy Gy. és a porta. 270.).

sem a legények feladatköre nincsen a szabályzatban minden munkakörre nézve teljes mértékben körülírva. Éppen ezért azt hiszem, hogy e törvényeket Alstedt aligha másolta valamely külföldi mintáról, hanem úgy szerkesztette meg, ahogyan az egyes kívánalmak neki, mint nem-szakembernek, eszébe jutottak. Ugyanis nem szól a betűk és dűcök elosztásáról, valamint kezeléséről. Nem emlékezik meg a nyomáshoz szükséges festék töréséről és használatáról, a sajtó-gépek kezeléséről, továbbá a papirossal való takarékoságról. Ezen kívül nem rendelkezik a palricákról s a matricákról, az ólom-anyag s a papiros beszerzéséről, továbbá a kinyomtatott exemplárok sorsáról, valamint a könyvek forgalomba hozatalának módjáról. Különben lehetséges, hogy az utóbbi pontok már nem is tartoztak a nyomtatóműhely vezetőjének gondjai közé, hanem elvégezte ezeket egyrésztben az iskola sáfára, másrésztben pedig a talán különválasztott könyvkötészet. Kétségtelen azonban, hogy e szabályzattal, amely talán az első e nyomda történetében, becses bizonyítékhoz jutottunk háromszáz évvel ezelőtti nyomdászatunk belső ügymenetére vonatkozólag.

A felfrissített nyomdai személyzet most már nagyobb felkészültséggel foghatott hozzá az Öreg Gradual további szedéséhez és nyomásához úgy annyira, hogy e 200 példányban megjelent nagy munka 1636. augusztusára teljesen el is készülhetett.

A fehérvári nyomdának szedő és nyomó üzemága azonban nem maradt sokáig magára. 1637-ben papiroskészítőt hozatott a fejedelem. „Az mely pappiros czíndat Vrunck Slesiabol hozatot David Sinkot, vitettem Engedre;” — jegyezte fel 1637. április 17-én a kolozsvári sáfárpolgár.¹ A fehérvári iskola (?) papirosmalma ettől kezdve állandóan dolgozott. Legalább is erre utal, hogy 1646. szeptember 29-én Kolozsvárra „erkezek szekeli Andras Fejeruarrol vitetett kett szeker Papyrossat az Varadi Typographiaban.” Hasonlóképpen 1648. június 4-én Kolozsvárra „erk(ezéne)k Fejervarrol ket szeker papirossal, Varadra viszik, ket Fel Enyedi szabadosok velle.” De tizenegy nap múlva, június 15-én már vissza is térnek. Kolozsvárra *erkezenek Varadrol ket szeker nyomtatot pappirossal, Fejervarra viszik, két Enyedi ember velle.*² 1638-ban Rákóczi betűmetszőt is hozat s ezzel az öntőműhelyet is megszervezi: július 18-án Kolozsvárra „erkezek salussal Desreol Christophorus Vham harmad magaval, Vrunck betw meczczöje.”³ Ugyanis a fejedelem ekkor Désen tartzkodott s minthogy mindég megkívánta, hogy a kívülről jövők előbb nála jelentkezzenek, ezért *Uham Kristóf* uram is csak ezután foglalhatta el beosztását a fejedelmi nyomdában. Munkálkodásáról mitsem tudunk, de feltételezzük, hogy a kapott cirill betű-anyag gyarapításán is dolgozhatott.

A fejedelem fehérvári könyvkötői közül csupán kettőnek a nevét ismerem. Az egyik az 1628—34-ben ott munkálkodott nyomdavezető *Lignicei Effmurd Jakab*; neki tulajdonítom Rákóczi György 1608. évi hanaui kiadású Bibliájának 1632 előtti legyeződiszes kötését.⁴ A másik pedig *Strumpt*

¹ Kvári számadáskönyvek 170.

² I. h. 131, 208 és 220.

³ I. h. 168.

⁴ *Herepei J.*: Újabb adat az erdélyi legyeződiszes könyvkötés korának és eredetének meghatározásához. EM. 1942: 254.

György, akiről csupán csak az az adat ismeretes, hogy 1651. június 14-én Kolozsvárra „*enkezek Strumpt Giorgy Feiervari Compactor masodmagaua, hozuan Vrunkhöz Gialuban hatt száz kartan ualo uerseket, melliet küld Vrunk az Lakadalomra Patakra.*”¹ Különben a kompaktória csak ideig-óráig lehetett elválasztva a tipográfiától, máskülönben eléggé szerves összefüggésben kellett egymással lenniük. Erre utal egy jóval későbbi adat is, amely többek között azt bizonyítja, hogy Szenczi Kertész Ábrahám nyomdásznak 1667-ben Szebenben történt elhunytá előtt „*vagy compactori műszert, vagy pedig Typographiát valakinek testálta volna, . . . olyant semmit nem tudok.*” Ugyancsak itt említetik meg, hogy „*két prélumhoz (könyvsajtóhoz) való minden eszközök megvoltak, csak az egyik prelumnak a fája égett Váradon a rejték pincében; azon kívül a compactori műszert is, egynehány torculárokon (kézi sajtón) kívül, szintén úgy hoztuk a török kezéből ki, mint a typographiát.*”²

Geleji Katona István püspök Rákóczi fejedelemhez 1639. december 12-én intézett levelében írja, hogy „*Ngodnak jelentetem volt Bisterfeld uram által az én concióimnak nyomtatásokban való nagy fogyatkozását, de Marcz Brassóból eljött s Istennek hála, Albert is ismét föledeit, mert megint hozzá kezdtek.*”³ Az itt megnevezett két nyomdász közül Albert esetében csakis Martin Albertre gondolhatunk; az ő nevére az 1636. január 1-i nyomdai szabályzatot aláíró nyomdászok között találunk. Minthogy pedig német (németalföldi?) nemzetiségű volt (ezt nevének gót betűkkel való aláírása is bizonyítja), feltételezzük, hogy az eltelt három esztendő alatt aligha tanulhatta meg annyira a magyar nyelvet, hogy Geleji püspök beszédeit szedhette volna. Éppen ezért nyomó legénynek vagy mesternek kell tartanunk. A Brassóból jött Marcz említésekor gondolhatnánk arra a Mezléni Mártonra, aki 1624–26-ban fejevári nyomdavezető, ettől kezdve pedig mint nyomdászlegény dolgozott tovább más vezetők alatt. E mellett bizonyítana az a körülmény is, hogy nevé, mint régóta ismert egyénét, Geleji becéző alakban Marczinak említi a fejedelem előtt. Az a valóság azonban, hogy Brassóból jött el Gyulafehérvárra és a püspök ezt örvendezve írja, meggondolkoztat abban a tekintetben, hogy ha ennyire nélkülözhetetlennek mutatkozik, akkor miért engedték meg neki, hogy bárha csak rövid időre is, de elszegődjék a fejedelmi nyomdától. Különben Mezléni nem is lehetett annyi gyakorlottsággal rendelkező, kiváló nyomdász, hogy visszatérését örömmel emleghessék, hiszen láttuk, hogy rossz munkájáért megérdemelte (?) a veretést és tömlöcöztetést is. Így tehát arra a Brassai Major Mártonra kell gondolnunk, akinek neve 1647-től mint a fejedelmi nyomda vezetője került rá a fehérvári nyomtatványokra. Minthogy a megnevezett ideig nevével nem találkoztunk, feltételezzük, hogy eleinte csak mint legényt szegődötték a fejedelmi nyomdához. — Különben a nyomdának és a könyvkötészetnek XVII. századbeli szerves összefüggését mutatják a sárospataki tipográfiának 1666, 1669 és 1674. évben készült leltárai is. E nyomda, amely hasonlóképpen fejedelmi alapítás, eléggé bőségesen fel volt szerelve mind betű-

¹ Herepei J.: Adatok a RMK. I. és II. kötetéhez. EM. XLIV (1939). 281—2 és kuv. 7.

² b(arabás) s(amu): A nagy-szebeni nyomda történetéhez. TörtTár 1890: 399—400.

³ MKSze 1896: 174.

anyaggal, mind könyvsajtóval, mind pedig könyvkötő-szerszámmal (*Har-sányi István*: A sárospataki nyomda leltárai. 1666, 1669, 1674. — MKSzele 1926: 111).

Úgy látszik, hogy az 1635. végén jött idegen nyomdavezető nem sokáig ragadt meg Erdélyben. Ugyanis már 1644-ben *Andreas Gregorii Schem-niciensis*-t, vagy ha nevét netalán szabad volna lefordítanunk, *Selmeci Gergelyi András*-t találjuk ebben az évben kiadott latin nyelvű munka nyomdai jelében. Neve csupán még egyszer, egy 1646. évi könyvön fordul elő.¹ A következő évben azonban már ismét más jegyzi a fehérvári kiadványokat, mégpedig az 1639. év végén Brassóból átjött *Brassai Major Márton*, vagy latinosan írva: *Martinus Major Coronensis*. Ő azután igyekezetével, jó munkájával elérte azt a kiváló helyzetet, hogy a gazdagon felszerelt fejedelmi nyomdának vezetését az idegen szakemberekkel való negyedszázados kísérletezések után, maga vehette át. Foglalkozási címéről legelőször 1652-ben nevezzetlik „*Celsissimi Transylvaniae Principis ac Scholae Typographus*”-nak. Nevére utoljára 1657-ben találunk,² bár kétségtelennek tartom, hogy az 1658. évi tatárpusztításig itt működött nyomdának utolsó vezetője is ő volt. — Ennélfogva tehát Geleji latin nyelvű egyházi beszédei második kötetének szedése Brassai Márton teljesítménye. Az a körülmény pedig, hogy a szerző az előljáróbeszédet 1640 október 25.-én, vagyis az előbb idézett levél megírásától számított több, mint tíz hónap múlva keltezte (*Geleji Katona István*: Praeonii Evangelici Tomus Secundus. b4. jelzésű levél A. lapján), tanúsítja, hogy az ezernél is több ívrétű lapnyi szedés-nyomásmunkát a nyomda körülbelül egy esztendő alatt fejezhette be.

Brassai Márton ügyes, jó nyomdász. Ezt sejtjük Gelejinek előbb idézett leveléből, tapasztaljuk az 1639. évtől kezdődőleg megjelent nyomdai termékeken és látjuk a fejedelmi elismerésből. Ugyanis II. Rákóczi György 1651. február 24-én kelt adománylevelével Bisterfeld János Henrik professzor ajánlására Brassai Márton fehérvári nyomdászt a nem-nemes állapotról kiemelve, feleségével, Kovács Annával együtt megneemesítette,³ számukra címert adományozott. E szerint kék színű katonai pajzsban széken ülő zöld ruhás férfi betűket szed. A pajzs feletti zárt katonai sisakot drágaköves és igazgyöngvös párta díszíti, amely alól kétoldalt különböző színű orrjegyek hullámosan omlanak alá. Az adománylevél indokolása felsorolja Brassai érdemeit, kiemelve hűségét, engedelmességét, serénységét, nyomdászathoz való gyakorlottságát, amelyet most is, de még az „öreg fejedelem” idejében is tanúsított.⁴

A Fehérváron működött nyomdászok között 1639-ben egy *Dobre* nevű papra is találunk. Ő azonban román szöveget nyomtatván, lípusai egészen mások voltak, mint a fejedelmi nyomda eddigi törzsanyaga. Idősebbik Rákóczi György abban is folytatni kívánta Bethlen közművelődési törek-

¹ RMK. II. 643., 665. sz.

² RMK. I. és II. megfelelő számai, továbbá a MKSzele 1895: 140; 1911: 353; 1913: 246 (Sztripszky azonban tévesen állítja a RMK. I. 930. sz. és a MKSzele 1894: 349; 1895: 262. lapjain ismertetett könyvekről, hogy a nyomdai jelben Major neve előfordul!).

³ Úgy látszik, hogy gyermekük nem volt, mivel a nemeslevélben egynek sincsen a neve felsorolva.

⁴ *Illésy János*: Nyomdászati és könyvészeti adatok. MKSzele 1896: 174.

véseit, hogy a saját nemzete mellett a románok lelkigondozását is elő akarta segíteni. Baszaráb Máté havasalföldi vajdától cirill-betűket szerezvén, azok kezelését a beköltözött Dobre pap gondjaira bízta. A nyomtatást Dobre még ugyanabban az esztendőben megkezdte s a kezéből kikerült első román nyelvű sajtótermék időben megelőzte a vajdaságbeli legelső ilyen-nemű könyveket.¹ Ettől kezdve azután egészen 1658-ig meglehetősen sűrűn követik egymást a cirill-betűvel szedett román nyelvű munkák, megjelölve, hogy e nyomtatványok „*Rákóczi György erdélyi király buzdítására, rendeletére és költségén újonnan nyomlattatván ő Nagysága nyomdájában, Gyulafehérvár várában.*“² Ezek mellett, mint latin betűkkel legelsőnek nyomtatott román nyelvű munka, 1648-ban egy catechismus jelent meg. E könyvre azonban már Brassai Major Márton neve nyomtatott, mint aki az egész fejedelmi nyomdának ekkori nyomdavezetője lévén, az ő igazgatása alatt szedték és nyomtatták e latinbetűs román nyelvű könyv szövegét is.

Ezzel tulajdonképpen le is zárható a gyulafehérvári fejedelmi nyomda története. A négy évtizedig működött műhely termékeiről összefoglaló képet egyelőre nem adhatok, mivel kiadványai kellő módon nem állanak rendelkezésre. Azt a kérdést azonban fel merem tenni, hogy vajjon megfeleltek-e a várakozásnak a Bethlen Gábor és a Rákóczi György által hozzáfűzött remények! Vajjon azzal a sok jóakarattal és bőkezűséggel, amely mindenik fejedelem részéről tapasztalható volt, egyenlő arányban állott-e az elért eredmény. — Ezzel szemben, ha teljesen elfogulatlanul vizsgáljuk a helyzetet, be kell vallanunk, hogy különösen az 1620-as években nem kapjuk meg az óhajtott teljesítményt. Mint amilyen kevés hatással repültek el az iskola felett azok az esztendők, amelyekben csaknem évente váltakozó külföldi professzorok kísértették meg a magasabb tudományok oktatását, éppen úgy a nyomdánál is a folytonosan váltakozó idegen nyelvű vezetők alkalmazkodni nem tudásában kell keresnünk az első évtized aránylagosan csekély eredményét. A direktor állandósulásával azonban az elvégzett munka mind minőségben, mind pedig mennyiségben is javulni kezdett. Kétségtelen, hogy az olyan nagyszabású feladat, mint az *Öreg Gradual*, kemény próbára tette a nem eléggé gyakorlott személyzetet, a munkaerők felfrissítése azonban áthidalta ezt a nagy akadályt is. De legszebb nyomdatermékei mégis csak akkor láttak napvilágot, amikor a 40-es évektől kezdődőleg a magyar nyelvet teljesen ismerő, hazai származású vezetők kezébe adatott át a munkamenet irányítása. De sajnálatos körülmény, hogy a rendre-rendre szépen kifejlődött nyomdának a bekövetkezett nagy pusztítások következtében el kellett enyésznie.

De vajjon mi történt az 1658. évi tatárrombolás alkalmával a nyomda kétségtelenül nagyszerű felszerelésével és betűanyagával, helyesebben szólva, vajjon mi kerülte el az embertelen rombolást? A feleletet csak sejtjük, de biztosan nem tudhatjuk. Ugyanis Szalárdi János Síralmas Magyar Krónikája szerint a tatárok Fehérváron „minden egyházakat, tornyokat, ...collegiumot, iskolát, fejedelmi drága épületű házakat s az egész nagy rakott épületű külső belső várost porrá és hamúvá tevék.“³ Enyedi István fel-

¹ *Juhász István*: A reformáció az erdélyi románok között. Kvár, 1940. 205—6.

² *Veress*: i. m. 19.

³ Szalárdi 390.

jegyzései szerint pedig „minekutánna a templomnak, várnak és városnak minden, minden szépségit elprédálták volna, azokba tüzet vetének és azokkal együtt tornyokat, ...szép collegiumot, scholát és ama megbecsülhetetlen pénzt érő drágalátos nagy bibliótbékát mind porrá, hamúvá tevék, annyira elpusztítván azt, hogy a rettenetes égés és füst miatt a várnak és egyéb kő épületeknek falai csak magok állának fenn nagy kormosan.“¹ Tehát csak feltételelesen gondolhatnánk arra, hogy akár előzetes elmenekítés, akár a helyszínén bekövetkezett véletlen szerencse folytán számbajöhető belüanyag, vagy éppen sajtó megmaradott volna. Ezért mindazokat a nyomdatermékeket, amelyeket az 1658. évtől számított jó két évtizeden keresztül fehérvári kiadványnak könyvelünk el, alighanem másképpen kell megítélnünk. Jellemző különben, hogy e nyomtatványok között egyetlen nyomda-jeles darab sincsen, hanem mind csupán hely és év nélkül megjelent országyűlési végzések számíttatnak ide.

Ezzel szemben az 1685. évtől kezdve mégis csak fordulnak elő olyan nyomdai termékek, amelyek kétségtelenül Fehérvárról erednek. Ezek azonban cirill-betűs nyomtatványok, de kiadásuk mégsem egészen önálló vállalkozás. A nyomtató műhely, amely ezeket létre hozta, tulajdonképpen az I. Rákóczi György által alapított nyomdában gyökerezik, melynek helyreállításáért Apafi alatt oly sokat küzdöltek Kovásznai Péter, Tiszabecsi Gáspár és Tophéus Mihály református püspökök. Ez a műhely azonban *észrevétlenül a keleti egyház kezébe ment át*, amelytől azután a jezsuiták vették birtokukba s előbb Fehérváron, majd pedig Kolozsvárról állították üzembe.² Ezt a nyomdát azonban, bárha gyökereiben fejedelmi alapítás, különösen az 1683. évi megszervezés óta mégsem mondhatjuk a Bethlen Gábor-féle fejedelmi és kollégiumi nyomda szerves összefüggésben levő örököseinek.

3.

Tótfalusi Kis Miklósról és családjára vonatkozó újabb adatok

Tótfalusi Kis Miklós élete, különösen *Gyalui Farkas* és *Dézsi Lajos* kutatásai révén, eléggé ismeretes, mégis mindegyre akad egy-egy olyan adat, amellyel bővíteni tudjuk e kiváló *vasműves* életének rajzát. Sírkövét 1888-ban még alig ismerik,³ s éppen ötven esztendeje annak, hogy Gyalui megindítja a mozgalmat a maga idejében meg nem értett jeles férfiú sírjának méltó módon való megjelölése és gondozása érdekében. Azóta azután minden Kolozsvárt megforduló idegen, akinek útja a házsongárdi temetőbe is elvezet, felkeresi ezt az elrejtett sírt. E lálogatottság mellett csodálatos, hogy eleddig mindig és mindenkinek elkerülte a figyelmét az a koporsó alakúra faragott kopottas síremlék, amely amannak északi tőszomszédságban fekszik.⁴ De hála Istennek, hogy ez a kő nemcsak az eltelt két és

¹ ErdTörtAd. IV, 272.

² Juhász: i. m. 213.

³ ProtKözl. 1889:61.

⁴ Csernátoni Gy.: Tótfalusi Kis Miklós „Erdély Féniksze“. 4.

⁵ II. osztály B. tábla 830. sz.: Jobb mester által koporsó alakúra faragott, egyszerű kidolgozású, mésző anyagú síremlék. Méretei: a kő alapjának hosszúsága: 200 cm, szélessége: 77 cm, magassága: 24 cm; a kő ormának hosszúsága: 186 cm; a szöveglap magassága: 40,5 cm; a betűk magassága: 3,5 cm.

fél évszázad viharait, de az utolsó két évtized rombolásait is szerencsésen átélte. Bár talán két évvel ezelőtt kiemelték helyéből s ma is még felfordítva hever Tótfalusi sírjának vasrácsa mellett, helye mégis ismeretes, ennél fogva oda bármikor visszahelyezhető.

Ha nagy kinnal-bajjal végig betűzzük e kő déli lapjára vésett, latin nyelvű distichonpárok ma már kopott belüit, belőlük Székely András nevét, az északi lap még kopottabb, magyar nyelvű rímes verssorairól pedig Lengyel Anna nevét olvassuk ki. Tótfalusi Kis Miklósnak sírja közelsége azután tüstént eszünkbe juttatja, hogy e kő alatt nyugvó házaspárnak Tótfalusi apósával és anyósával kell azonosnak lennie.

Jóllehet e kő déli lapjára felvésett verseket Bod Péter már 1766-ban közölte, anélkül azonban, hogy e síremlék teljes leírását is ismertette volna,¹ ez utóbbi körülményből azt következtetem, hogy Bod nem magáról a kőről, hanem a vers eredeti kéziratából másolt. 1910-ben Kohn Hillel és Zsakó Gyula dícséretesen elvégzett kutatásaik közben megtalálták ugyan e sírkövet, kopottsága miatt azonban csak nagyon keveset tudtak kiolvasni a felirat szövegéből; ennél fogva az itt nyugvó házaspár személyazonosságát sem tudhatták megállapítani.² Ezért azután az alábbi közlést bátran elsőlegesnek is mondhatjuk s így megjelentetése sem hiábavaló.

A déli lap kezdeti oldalán, a szöveg egész magasságában címer van kifaragva: Olajfalevélből képzett, lent és fent átköltött koszorúban könyökben hajlott páncélos és keztyűs kar egyelű, keresztvasas egyeneskardot tart, amely az alábbi vésetet tagolja: Sz A / 1—68—7. A koszorú felett: AET SUAE — a koszorú alatt pedig: LVIII felirat olvasható. — A címerkép után vésett verspárok:³

INVIDA FAT(O)R(UM LEX U)LLIS NESCIA FRANGI
VOTIS IMPE (R)IO CUM TRAHAT OMNE SUO
NON PIETAS VIRTUS(QUE) VALENT SUBDUCERE QEMQUA(M)
(C)UI NON MORS CERTOS FIGAT IN ORBE DIES
ERGO NON ANDREAM SZEKELY HIC IN ORBE MORANTEM
VIRTUS VEL PIETAS ERIPUERE NECI
ERIPUERE TAMEN QUIA MORS NON PRAEVALET ILLI
FONS VITAE VITA QUEM POTIORE BEAT

A kő északi lapjára rovott magyar versek:

ITT NYUGSZIK NEMZE(TE)S LENGYEL ANNA TESTE
KI ELETET TISZTA KEGYESSEGGE VITTE
FERJEHEZ HUSEGGEL SZ(I)VET KO(T)ELEZTE
MELLYNEK AZ HALAL IS (VEGET N)EM VETHETE

¹ Bod P.: Híngarvs tynbavles continvatvs 89.

² Kohn-Zsakó: A kolozsvári házsongárdi temető sírkövei. EM. 1911:338.

³ A betűösszevonásokat feloldva közlöm. A zárjelben levő szövegtöredékek Bod Péter könyvecskéje utáni kiegészítés, minthogy a kő kopottsága miatt egynehány hely olvashatatlan volt.

MERT MEG AZ HALALBAN (S)EM LOT ELVALASA
SZERELMES FERJETÜL MESZSZE TAVOZASA
VELE EGYUT ESVEN SIRBAN BE SZALASA
HOGY ISTENT KIT VELLE SZOLGÁLT EGYUT LASSA'
ELETENÉK XLVII ESZT

A halálozási évet a kő felirata 1687-nek jelöli meg. Ez az adat azonban téves, mivel a kolozsvári szabó céh számadáskönyvében az 1686. évben találjuk bevezetve: 17 Aprilis. Székely András Uram temetésé(től fizettek) fl. 2. d.—² A sírkő felirata szerint ugyanakkor, avagy nagyon rövid idő múlva a felesége is követte Székely uramat. Róla azonban a számadáskönyv nem tartalmaz külön feljegyzést.

Az évszámban történt egy esztendei tévedés határozottan arra utal, hogy a sírkövet csak évek múltán készítették el, amikor is a szöveget megszerkesztő már nem emlékezett a pontos adatra. Éppen ezért nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy az egész szöveget s így magukat a verseket is a vő, Tótfalusi szerezte. Ő különben apósát s anyósát soha nem ismerte, minthogy csak 1690-ben tért haza Hollandiából. Feleségével pedig mikor és hogyan találkozott először, nem tudhatni, az azonban már bizonyos, hogy még ennek az évnek utolsó hónapjában megházasodott, feleségül véve bálványosváraljai Székely Máriát. Erre vonatkozó utalást találunk az unitárius egyháztól kölcsön adott vasfazakak bérének elszámolásában: 1690. 12 Decemb. Tótfalusi Uram Lakod(alma alkalmával) 2 k(andérért fl.) — // 48.³

A fenti adatokat egybekapcsolva az eddig ismertekkel, e család töredékes leszármazását a következőképpen állíthatom össze:

Gyalogos darabont-családból származó bálványosváraljai nemes
Székely András

fejedelmi udvarbíró, b.-váraljai birtokos.

(eml. 1670., 73., 74., 76.)

* 1628 kör. † 1686. elt. IV. 17. Kvárt.

1. Fogarasi Anna. (eml. 1670.)

2. Lengyel Anna. (eml. 1673.)

* 1639. kör. elt. 1686. Kvárt.

Zsigmond,
b.-váraljai birtokos
(eml. 1673., 1721.)

Mária,
B.-váralján birtoka van
(eml. 1700., 1702., 1712.)
Tótfalusi Kis Miklós
o 1690. XII. 12. kör.⁴

A fentebb közölt sírfelirathból látható, hogy Tótfalusi mind a magyar.

¹ E sorban a vele szó VELLE-nek rovatott.

² A kolozsvári szabó céh exactorainak számadáskönyve. *Perceptio az idegen halottakról* (Az Erdélyi Múzeum levéltárában).

³ Az unit. egyházfiak számadáskönyve a kvári unit. egyházközs. lev. tárában (E számadások használatát Kelemen Lajosnak köszönhetem).

⁴ E családja adatainak egy részét Kádár J.: SzolnDob. vm. monogr.-ból szedtem össze.

mind a latin versfaragásra gyakorlott készséggel rendelkezett. A kolozsvári farkasutcai református templom papiszékeinek hátlapján tíz darab XVII. századbeli emléklap (eulogium) maradt felfüggesztve.¹ E becses, de teljes egészében még schol sem közölt életrajzi és irodalomtörténeti adatokat tartalmazó szövegek közül most csak egyellen verset ragadunk ki. Ezt pedig az 1693. január 2-án meghalt sárospataki *Pataki István* kollégiumi teológiai professzor, Bánffi Dénes udvari papja, majd II. Apaffi Mihály nevelője, Tótfalusi jóakaró barátja emlékére *Tótfalusi Kis Miklós* szerzette.²

*Ah! quo Vir divine fugis? Patriaene ruentis
Praeviso casu subtrahis Ipse caput?
Undique tanta premit cum nos trepidatio, nobis
Affore Te variâ credideramus ope.
Tu columen, lumen, plus dicâ? hoc tempore numen,
Et decus, excisae jam propè gentis, eras,
Aula tuos luget cineres, Ecclesia luget.
Et schola, direxit quam tua dextra, gemit.
Moesta gemit Conjux, cumque agmine Prolis, Amici:
Quidni? angit Patriam publicus iste dolor.
Tu meliore quidem in Patria jam praemia sumis;
Quâ nos extorres plectimur exilio,
Te fovet alma quies, cursu cum laude peracto;
Nos labor, aerumnae, nos mala mille premunt.
Nicolaus Kis, de M. Tótfalu,
Art. Lit. Mag. moestus accinuit.*

Küzdelemteljes életének és munkásságának lélektanilag való nyomon követése más lapra tartozik. Itt csupán egyes állomásokat közlök.

Tótfalusi sok-sok lelki gyötrődésének nem legkisebb csapása volt két fiának elvesztése. Veresegyházi István kolozsvári ref. egyházközségi harangoztatógazda számadáskönyvében erre vonatkozó adatokat találtam: *Anno 1700. Die 14. Aprilis. Tótfalusi Miklós Uram gyermeke holt meg, harangoztatott hatszor, perci (piáltatott) semmi.* Továbbá *Anno 1700. Die 16. 9-bris. Tótfalusi Miklós Uram gyermeke holt meg, harangoztatott hatszor, per (cipiáltatott) semmi.*³ Különben is komor, önmagába mélyülő, gondolkozó természete ezután talán még jobban emésztve önmagát, rövid idő múlva maga is sírja széléhez ért el. Nagy betegen 1702. február 17-én tollba mondotta végrendeletét.⁴ Ezt követőleg azután alig több, mint egy hónap múlva, 1702. március 20-án ő is fiacskáit után ment. Két nap múlva, vagyis *Anno*

¹ IK. 1895:82. és 1901:89. — MKSzle 1898: 277.

² Néhai Dézsi Lajos professzor felszólítására a kolozsvári nyomdák XVII—XVIII. századbeli egyleveles nyomtatványainak feldolgozása részben elkészült, o verset azonban mégsem tartom fölöslegesnek külön is közölni.

³ 1697—1704. évi számadáskönyv. 22, 23. (A kvári ref. egyházközs. levéltárában.)

⁴ Barabás S.: Misztótfalusi Kis Miklós végrendelete (IK. 1893:109).

1702. Die 22. Marty. Tótfalusi Miklos Uram koporsóban valo tétélekor harangoztattak nyolcszor (percipiáltatott) semmi.¹ Ekkor beszélt koporsója felett Csepreghi Turkovich Mihály kolozsvári lelkipásztor és búcsúztatta el Szathmár-Némethi Mihály kollégiumi professzor.² Ettől számított jó hónap mulva, Anno 1702. De 24. Aprilis, Tótfalusi Uram temetésekör harang(ozlak) négyyszer, perci(piáltatott) semmi.³ Tehát Enyedi István enyedi teológiai professzor ezen a napon mondotta el temetési beszédét, ennél fogva sajtóhibának kell tartanunk a kinyomtatott beszédben olvasható április 4-i időpontot.⁴ Állításom igazságát megerősíti *czegei Vas György* egykorú napló-bejegyzése: ő is április 24. napját írja a temetés napjául.⁵ Erre az alkalomra készítették a kollégium tanárai és növendékei azt az egylevelesen nyomtatott emléklapot (eulogium), amelynek egyetlen példánya a kolozsvári farkasutcai templom papiszékének hátlapjára van felszegezve.⁶

A *házsongárdi* temetőben lévő sírja fölé koporsó-formára faragott sírborító követ emeltek. A barokkos díszítő elemekből képzett emlékre a latin és a magyarnyelvű verseket *Pápai Páriz Ferenc* szerzette. Jóllehet e rendek *Bod Pétertől* elkezdve⁷ napjainkig számtalanszor, de nagyon sok eltéréssel, közöltettek, éppen ezért nem tartom fölöslegesnek a régi sírkő teljes leírását megismételni.⁸ Előre bocsátom azonban, hogy az alább ismertetendő sírkövet a kolozsvári nyomdászok, Tótfalusi halálának kétszáz éves évfordulója alkalmával a földből egészen kiemelve, magas talapzatra helyezték. Ekkor azonban a sírkövet tévedésből megfordították. Ezt az állítást bizonyítja, hogy a kő magyar versekkel kifaragott lapja ma délfelé, míg a nyomdászjelvényes és latin szöveges lapja észak felé van elhelyezve, holott éppen ellenkezőleg volt szokásos.⁹

A jó kőfaragómester keze alól kikerült emlék *déli lapján* akánthuslevél-sorból képzett keretben egyesített papi és nyomdászjelvény: Háromszögalakból formált szélesen kihajló peremű pajzs felső perem-részeit a tetőről kétoldalra leomló levélelemek takarják. A pajzs metszett és a metszésvonalon alúl: hasított: I. Kinyitott nagy könyv lapjain:

A B T I c ///
C D és c I c //

¹ *Veregyházi I.* id. számadása 29.

² *Gyalui F.:* Vita Mész-Tótfalusi Kis Miklós ravatala fölött.

³ *Veregyházi* id. számadása. 29.

⁴ RMK. I, 1654. sz. és *Gyalui:* i. m. 4.

⁵ Hist. Mon. Hung. Scriptores. XXXV, 351.

⁶ IK. és MKSze id. helyén.

⁷ *Bod P.:* Erdélyi Féniks Tótfalusi Kis Miklós, és *Bod P.:* Ilvngarvs Tymbarles continvatvs. 99.

⁸ II. osztály B. tábla 831. számú sír. A régi sírkő méretei: az északi szöveglap magassága: 51 cm, a délié 55 cm. Az alap magassága nyugat felől: 18 cm, kelet felől 17 cm. Vastagsága a nyugati végén: 85.5 cm, a keleti végén 81.5 cm. Szélessége észak felől: 113.5 cm, dél felől: 120.5 cm. A kő magassága nyugat felől 53 cm, kelet felől rongált. Betűmagassága: 4.5 cm.

⁹ Leírásomban közölt világtájakat tehát az *eredetien* helyes elhelyezésnek megfelelően közlöm, remélve, hogy a követ egyszer csak vissza fogják fordítani eredeti helyzetére.

kopott szöveg. II. Földön balra ülő ember felemelt jobbujában kalapács; balujában hosszúnyelű szedésformát (?) tart. Alatta a pajzsperemen kifelé fordított betűkkel, ívalakban: *ScII Mo/////* kopott szöveg. III. Öntökészülék. Alatta a pajzsperemen kifelé fordított betűkkel, ívalakban: *FUSORIA*. — A jelvény után latin nyelvű verspárok:

*TOTFALUSI JACET HIC NICOLAUS MOLE SUB ISTA
PANNONA QUEM GENUIT TELLUS SED DACICA NUTRIT
POSTQUE DECENNALES CUSUS HOLLANDICA PALLAS
ARTIBUS INGENUIS CULTUM COMPLURIBUS AUXIT
MUNERIBUS, FUSOR, SCULPTOR CUM MATRE TYPORUM
ATQUE TYPOGRAPHUS, PATRIAE SERVIRE PARATUS
TANDEM CLAUDIACI CIVEM COLUERE PENATES
HOSPITIUM CUI TRANQUILLUM, TUMULUMQUE DEDERUNT.*

A kö északi lapjára rovott magyar rendek: akánthuslevél keretben:

*TOTFALUSI MIKLOS NYUGOSZIK EZ HELYBE. MAGYAR ORSZAG
SZÜLTE ERDELY FELNEVELTE. HOLLANDIA BETŰ METSZESRE
S. ÖNTESRE SOK NEMZETEK NYELVEN HIRREL KESZITETTE:
MONGYAD UTON JARO NYUGODGYEK MEG TESTE! BUSULT
LELKENEK LÖTT ISTEN BEKESSEGE: IDEGENSEGÜNKET AZ ISTEN
NE NEZZE TAMASZSZON HAZANKNAK INKABB MAST HELYETTE.*

A kö keleti lapocskáján:

ANNO / DNI / M DCC. II / DIE XX MARTII / AETATIS SUAE / LII.¹

Tudjuk, hogy *Tótfalusi* halála után az özvegy két leánykával: *Judit*-tal és *Anissal* maradt el. Közülük azonban az egyik, de hogy melyik, azt nem tudtam megállapítani, — félév elmúltával követte édesapját. *Anno 1702. Die 24. 7-bris. Totfalusi Miklosné Asszonyom Leanykaja holt meg, harang-(oztatott) hetszer. (Percipiallatott) semmi.*² Az életben maradt egyetlen gyermek felnőve, férjhez Berivóji Józsefhez ment.

Férje halála után az özvegy még csaknem husz esztendeig élt. A szabó céh számadáskönyve szerint: *Perceptio az idegen halottakról: ... 1721. 21. X-bris Kis Miklósné Aszonjom temetésétől Flor., 02 // 00.*³

A felsorolt adatokat egybekapcsolva az eddig is ismertekkel, a *Tótfalusi Kis-család* leszármazását következőképpen állíthatom össze:

¹ A nyugati lapocskán egy 1832-ből való temetkezés megörökítése, az 1902-ben emelt talapzaton pedig az évforduló emlékére írott sorok vannak kifaragva.

² *Veresegyházi* id. számadáskönyve. 31.

³ Kolozsvári szabó-céh idézett számadáskönyvében.

Kis N.
alsómisztótfalusi lakos
szegénysorsban.

<i>Tótfalusi Kis Miklós,</i>		leány,	
nyomdász Amsterdamban és Kolozsvárt		† 1702. előtt.	
* 1650. Alsómisztótfaluban.		<i>Füleki N.</i>	
° 1690. XII. 12. körül.			
† 1702. III. 20. Kolozsvárt.			
elt. 1702. IV. 24. Kolozsvárt.			
bálványosváraljai Székely Mária.			
elt. 1721. XII. 28. kör. Kolozsvárt.			
<i>fiú</i>	<i>fiú,</i>	Judit,	Annis.
elt.	elt.	(közülök az egyik elt. 1702.	
1700. IV. 14.	1700. XI. 16.	IX. 24. Kolozsvárt, míg a	
Kolozsvárt.	Kolozsvárt.	másik férjhez ment Berivóji	
		Józsefhez.)	

Végezetül pedig Tótfalusi nevének használatával kapcsolatosan teljesen igazat adok Tolnai Gábornak, kimondva azt, hogy e kiváló és sokszor emlegetett férfit soha senki nem nevezte Misztótfalusinak, vagy éppen Alsómisztótfalusinak. Ugyanis, ha neve elé legtöbbször ki is tette az M. betűt, ezzel csupán csak a származási helyet jelölte meg pontosabban, de kimondásban sem ő, sem más soha nem egészítette ki Misz-szó, vagy éppen Miszt-té, mint ahogyan nem mondotta senki S. Pataki István professzornak. Tótfalusi jóakaró barátjának nevét Sárospataki Istvánnak.

¹ *Tolnai*: Tótfalusi vagy Misztótfalusi? It. 1942:28—30.

II.

Az erdélyi könyvkötészet történetéhez

1.

*Újabb adat az erdélyi legyeződiszes könyvkötés
korának és eredetének meghatározásához*

Az erdélyi legyeződiszes könyvkötést általában véve kolozsvári munkának tartják,¹ anélkül azonban, hogy ez az állítás határozott példákkal bebizonyítottatott volna. Valóban, ha csak azt a hét kötést vesszük is vizsgálat alá, amelyet *Tolnai Gábor* újabb dolgozatában közöl,² azt tapasztaljuk, hogy közülük, egy kéziratot kivéve, mindenik kolozsvári nyomtatású művet takar. E könyvek közül pedig öt darab Veresegyházi Szenteyl Mihály 1673—84. évben Kolozsvárt dolgozott nyomdavezető műhelyének terméke, egy példány pedig Szenci Kertész Ábrahám 1660-ban Váradon nyomott, majd Kolozsvárra befejezett Bibliájának 1688-ban bekötött darabja.

Az említett hét példány kötését, egy és más díszítőelemek változatait nem tekintve, hasonlóknak, sőt egyetlen kezdő forrásra visszavezethetőnek tartom; ez azután hatással volt más, egykorú, sőt utód-műhelyekre is. Ezt a hatást, vagy egyezőséget pedig könnyen kimutathatjuk az egyes példányokon felismerhető azonos poncok használatában, sőt még azon a XVII. század végéről származó kötésen is, amelyen a legyező-díszítés rovására a természetest utánzó virágdíszítés válik uralkodóvá.

E díszítési módnak legjellegzetesebb eleme tehát a teljes, fél- és negyedkört alkotó legyező, amely virágpárta-szerűen képezett ki. Ennek szíromleveleit pedig szegfű, vagy aranyvirág, vagy a peremmel párhuzamos irányú, de befelé haladólag rövidülő sugárral képzett, egymást váltogató síma és gyöngy-körívek díszítik. Ez a legállandóbb és legjellegzetesebb dísz a XVII. század utolsó harmadabeli kolozsvári díszes könyvkötésnek, mígnem egyéb, szokásos elemeket, mint például a legyeződisz két ellentétes végéből kinövő kaesos viráglövecskéket, a könyvkötő nem minden esetben képezte ki.

Komáromi Csipkés György *Igaz hit* című 1666-ban Szebenben nyomtatott művének egyik példánya a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában van. Ennek kötése hasonlóképpen a kolozsvárinak vélt könyvkötői termékek körébe tartozik. Az egykor csaknem remekbe készült, de a használatától megviselt, azonban teljesen ép kötet sok érdekességet rejt magában. A negyedréti nagyságú, ma már lekopott aranyozású könyv vörös-

¹ *Ráth György*: Magyarországi könyvtáblák a történelmi kiállításon (Az Iparművészet 1896-ban) 64.

² *Tolnai Gábor*: Legyező-diszes könyvkötések Erdélyben (MKSzle 1939:247—65.).

barna szattyánbőrbe köttetett. Egyformán képzett mindkét tábláján a középdísz széles keltős keret zárja be; közülük a külsőt hullámosan elnyúló virág- és indafüzér, a belsőt pedig küllös fél- és a sarkokon egész-napkorongok díszítik, közükben egy-egy ellentett irányú stilizált liliomocskával. Mindkét keretet egy-egy ponttal befejezett, egymás mellé sorakozó féltojás-díszes keskeny szegély zárja körül. A kereteken belül levő nagy tükör közepére egy szélkerékszerűleg díszített fészkekből kinövő tíz szíromlevelű párta, illetőleg tíz karéjú legyeződísz képezte ki. E szíromleveleket a peremmel párhuzamos irányú, de befelé haladólag rövidülő sugárral megalkotott, egymást váltogató síma és gyöngy-körívecskék díszítik. A legyeződíszből felfelé és lefelé egy-egy csillagvirágos, kacsos viráglővecske nő ki, ennek tetejéről pedig hosszú dorongbibéjű virágocska emelkedik ki; a viráglővecskéből kétoldalt egy-egy nagy lombdísz omlik a legyeződísz peremére. Az egész középdíszítést, annak körvonalait párhuzamosan követőleg, ritkán elhelyezett nagy pontsor zárja körül. Ezen kívül, a képtükör sarkai-ban egy-egy háromkaréjú negyed-legyeződísz képezte ki virágfészkekkel és hosszanti irányba kinyúló lombdísszel. A könyv sarkának bordáitól elválasztott öt táblácskába pedig ovális, átlós négyzet- és négyszírműrozettából képzett párhuzamos határvonal között küllös félnapkorongok nyomattak, közükben egy-egy ellentett irányú stilizált liliomocskával. Nagyön kopott aranymetszésének egész területét reneszánsz ízlésben kidépzett virágos ágak töltik be. Ez a díszítés azonban egészen más stílus szüleménye, mint a könyvtábla legyeződíszes aranyozása.

Különben e tábla egyes díszítési elemei eddig sem voltak ismeretlenek. A legyeződísz, vagy virágpárta fészkeinek mását megtaláljuk többek között egy-egy 1673, 1674, 1675, 1684. és 1689. évből való kötésen; az egész és negyed-legyeződísz pontos egyezését, a szíromlevelek díszítését, a küllös félnapkorongokat, a virág- és indafüzéreket, valamint a középdíszítés körvonalait párhuzamosan körülölelő pontsört egy 1688. évi kötés aranyozásán látjuk; a legyeződísz két oldalából kinövő viráglővecskéket pedig hasonló kiképzésben találjuk meg egy 1675. és egy 1688. évből való könyvtáblán.¹ Mindebből azután azt állapíthatjuk meg, hogy leginkább a fentebb említett 1674, 1675, de különösen az 1688. évből származó kötések föltétlenül azonos műhelyből kerültek ki az először itt ismertetett Székely Nemzeti Múzeumbeli könyv táblájával. De a többiekben is legalább is egy mester tanítványainak kezemunkájára ismerhetünk.

A Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában levő Komáromi Csipkés György *Igaz hit* című munka táblája tehát az úgynevezett kolozsvári könyvkötések közé tartozik. Tekintettel azonban arra, hogy e mű Szenczi Kertész Ábrahám műhelyében 1666-ban Szebenben került ki a sajtó alól, mégis azt kell feltételeznünk, hogy a bekötés is szebeni eredetű s ha korban megközelítené a nyomtatás évét, abban az esetben 6—7 évvel meg is előzné az eddig legkorábbinak ismert erdélyi legyeződíszes könyvkötést. Feltévésem igazságát az alábbi bizonyítékokkal támasztom.

¹ *Ráth Gy.*: i. m. 61—98.; *Tolnai G.*: i. m.; *Fitz J.*: A könyv sorsa Erdélyben (Erdély. Kiadja a Magyar. Tört. Társ.). 182. l. melletti III. táblán; vö. még Könyvkiállítási emlék (Bp. 1882.). 246—48.

A könyvtábla elülső borítólapján tintával írott feljegyzés olvasható. E szerint: *Ex Supellectilibus Celsissimae quondam Principissae Annae Bornemisza justō prociō scilicet 4 (?), florenis hung. et 20 denariis Suis annumerat Sigismundus Kovásznai Aō 1726. 3. Maji. Cibini.* Tehát ez a könyv egykor Apaffi Mihály fejedelem feleségének tulajdona volt. De még inkább bizonyítja a feljegyző Kovásznai Zsigmond állításának igazságát az elülső őrlapok közül az 1. B. levelen levő *Anna Bornemisza mpria* sajátkezű aláírás, valamint ugyanennek A. levelére írott hasonlóképpen sajátkezű feljegyzés: *Anno 1667 dije 4. Junni Költe ez könjvet enjedi Imrene mely most szenci ámbraham özvegjne melyből az Isttenes kegyes Ember tannulhat lelke ödvesssegere.* E sorokból tehát biztosan megállapítható mind a könyv tulajdonosa, mind pedig az is, hogy 1667. június 4-én küldötte Szenczi Ábrahám könyvnyomató özvegye, aki még talán nem olyan régen Enyedi Imréné volt. De bizonyos az is, hogy e munka nyomtatását Szenczi Kertész Ábrahám 1666-ban, talán éppen az év végén fejezte be.¹ Bekötését megérte-é, nem érte-é meg, nem tudhatom, azonban e sorokból az is bizonyos, hogy 1667. június 4-én már nem élt s így a netalán nem régen elkészült és bekötött sajtóterméket az özvegy küldötte meg a könyvkedvelő fejedelem-asszonynak.

Ismeretes, hogy Szenczi Ábrahám az 1660. augusztus 28-án elfoglalt Várad várából minden felszerelésével együtt hurcolkodott át Kolozsvárra. Innen azután a váradi Biblia nyomásának teljes befejezése után, 1662. december elején ugyancsak teljes felszerelésével együtt leköltözött Nagyszébenbe.² Műhelyberendezése pedig, az akkori viszonyokhoz mérten, teljesnek mondható, így tehát mind *typographiát*, mind pedig *compactoriát* is egyesített magában; műhelye műszerei és gépezetei közül, az elégett egyik *prelumon* és egynehány *torcularon* kívül, Váradról mindent magával hozhatott.³ Ennél fogva a saját maga által kinyomtatott könyvpéldányokat saját műhelyében, saját eszközeivel, saját maga kötötte, helyesebben kötötte be.

Ezek alapján egy olyan könyvkötőműhelyt sikerült megállapítanom, amelynek 1667-ből való egyik munkája is most már ismeretessé vált. Így tehát valóban hat évvel korábbi időre vezethető vissza a legyeződísznek Erdélyben való megjelenése. Minthogy pedig Szenczi Ábrahám Váradról való kiköltözése óta a magával hozott teljes felszereléshez aligha szerzett újabb szerszámokat, hiszen erről sárdi Nagy János, Szenczi legénye, 1669. évi vallomásában említést tett volna,⁴ ebből következőleg jogosan feltételezem, hogy a legyeződíszes könyvkötési mód használatának még ennél is korábbi évekre kell visszanyúlnia, mint ahogyan eddig sejtettük. Tekintettel azután arra, hogy II. Rákóczi György uralkodása idejében Erdélyre szakadt sanyarú idők nem voltak alkalmasak semmiféle iparág fejlődésére nézve, ezért a legkorábbi adatok után még az 1660. évnél is messzibb időre kell visszafelé nyomoznunk. Kellő adatok hiányában természetesen végle-

¹ Komáromi Csipkés Györgyhoz írott egyik üdvözlő versecskét Szenczi Szaki János superintendens és samarjai prédikátor 1666. május 6-án Eklén szerzette. Tehát a nyomtatásnak jóval ez után kellett befejeződnie.

² *Ferenczi Zoltán*: A kolozsvári nyomdászat története. Kvár, 1896. 40.

³⁻⁴ *b(arabás) s(amu)*: A nagyszéchenyi nyomda történetéhez TörtTár 1890:399—400.

ges döntést nem hozhatunk afelől, hogy a kezdetet a váradi nyomdának 1640-ben való megalapításában, vagyis az *igen szép Typographiá*-nak Lüneburgumból való beszerzésében,¹ avagy Szenczi Kertész Ábrahámnak a hollandiai Elzevir-nyomdában való netaláni tanulásában,² keresgéljük. Hiszen *Tolnai* összeállítását szerint Németországban a legelső legyeződiszes kötéstábla csupán 1654-ből, Hollandiában pedig 1664-ből ismeretes,³ ennél fogva a Szenczi Ábrahám által hazánkban eddig legelsőnek használt legyeződisz forrását ezeknél talán több valószínűséggel kereshetnők Francia-, vagy Olaszországban, mint ahol — ugyancsak Tolnai szerint — 1604-ben, illetőleg 1640-ben már felbukkan ez a díszítőelem. Ennek ellenére is azonban úgy érzem, hogy mégis csak fel kell vetnem a kérdést, vajjon miért kell a *közvetlen* szálatat olyan messze keresgelnünk, amikor egy 1632 előtt készült legyeződiszes könyvkötésünk is ismeretes, amely öregbik Rákóczi György fejedelemnek 1608-i hanaui kiadású magyar Bibliáját borítja.⁴ Tekintettel azonban arra, hogy e könyvtábla e Bibliának másodszori kötése, tehát nem tartom valószínűnek, hogy a fejedelem e könyvet újjálagosan való bekötés végett kiküldötte volna Franciaországba. Inkább azt tételezem fel, hogy a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában foglalkoztatott, netalán külföldet járt valamelyik hazánkfi, vagy még inkább valamelyik külföldről betelepített könyvkötőmester hozta magával ezt a francia eredetűnek vélt díszítési módot. Tekintettel azonban arra, hogy a jól felszerelt fehérvári nyomdának az 1628—34. évben *Lignicei Effmurd* Jakab volt a nyomda vezetője, ő pedig egyúttal könyvkötő is lévén, ezért a nyomdai műhely könyvkötését is maga vezette.⁵ Önként adódik az a gondolat, hogy a díszítési mód alapelemeit ő hozta be az országba és kedveltette meg könyvgyűjtőinkkel. Erre vallana az, hogy a Rákóczi-féle Biblia mindkét kötetstáblájára mellékes díszítőelemképpen többek között négy-négy kis kétfejű sas, mint a nyugat-római császárság jelképe, nyomtatott. Igaz ugyan, hogy az 1632 körüli években a német birodalom területén még nem volt használatos a legyeződiszes könyvkötés, ezért tehát arra kell gondolnunk, hogy Lignicei Effmurd Jakab is vándorlása közben valahol máshol, talán Franciaországban ismerkedett meg e nagyon tetszetős díszítő-elemmel.

Kétségtelen, hogy a XVII. század utolsó harmadából ismeretes legyezős díszítések különböznek a Rákóczi-féle hanaui Biblia kötésétől. Különösen a mellékes díszítési elemek mutatnak teljes eltérést; ezen kívül az 1632. év körüli kötés díszítése sokkal kevésbé tömött, tehát nem az a kissé keletiesen gazdag kiképzésű, mint amely semmi szabad területet nem hagy kihasználatlanul. Ennél fogva bár az 1632 körüli gyulafehérvári (?) könyvtábla-díszítést a Szenczi Kertész Ábrahám-féle könyvkötés előfutárának gondolhatjuk, azonban e föltevést csak olyan formában fogadhatjuk el, hogy csupán mintaképpül és gondolat-adóul szolgálhatott, míglen a későbbi kötések elemeit Szenczi Ábrahám a maga önálló és mindenképpen eredeti ízlése alakította olyan elemekből és olyan formává, amilyen a díszítmények pompáját szerető

¹ Szalárdi János: Síralmas Magyar krónikája. 229.

² Naményi L.: A nagyváradi nyomdászat története MKSze 1901 : 282.

³—⁴ Tolnai, i. h.

⁵ Herepei János: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez. EM. 1942: 377.

honfíarsai tetszésének inkább megfelelt. Az erdélyiesített legyeződiszes könyvkötéshez pedig hazai mestereknél maga készíttethette el a szükséges poncokat és egyéb díszítő-eszközöket. Erre vallanak a külföldi kötések díszítő elemeinek a mieinktől eltérő s egyúttal talán tökéletesebb kiképzése. Így azután elmondhatjuk, hogy mind az ízlés, mind a mester, sőt még az eszközök is mind egy cseppig magyarok voltak.

Szenczi Ábrahámnak 1667. június 4-e előtt bekövetkezett elhunytával a váradai ref. egyház egykori nyomdája minden felszerelésével együtt egyelőre a fejedelemre szállott. Apafi ennek vezetését előbb Udvarhelyi Mihály szebeni nyomdászra bízta; ennek 1668-ban történt lemondása után pedig Veresegyházi Szentyel Mihály kezébe adta s a műhelyet 1669-ben Kolozsvárra helyeztette át; majd 1672-ben a kolozsvári és az enyedi kollégiumnak adományozta. Veresegyházinak 1684-ben történt halála után a műhely és felszerelése Némethi Mihályra, 1690-ben Veresegyházi Istvánra, 1693-ban pedig Tótfalusi Kis Miklóstra bízott.¹ Bárha forrásaink Szenczi Ábrahám halála után e könyvnyomda kötészetét többé már nem emlegetik, mégis bizonyosra vehetjük, hogy legalább is egy ideig továbbra is szerves tartozéka maradt. Illyenformán *Gulyás Pál* megállapítását, amely a legyeződiszes kötések Kolozsvárt a XVII. század hetvenes és nyolcvanas éveiben működött egy vagy több igen ügyes, de előttünk ismeretlen nevű könyvkötő munkájának tartja,² ezúttal is helyben hagyhatom, ellenben a most megállapított eredettel is ki kell egészítenem, annál is inkább, mivel 1647-ben maga Rákóczi fejedelem is bizonyítja, hogy *Váradon jó compactor vagyon*.³

2.

Farkas János könyvkötő

Legutóbb *Tolnai Gábor* „Két erdélyi könyvkötő a XVIII. század első felében“ című dolgozatában⁴ módszeres eljárással megállapította egy 1737. évben dolgozott könyvkötőnk vezetéknévét és egyik kezemunkáját. Különösen ez az utóbbi körülmény nagy jelentőségű, minthogy a puszta név maga alig jelentene többet száraz adatnál. De a mesterére talált könyvkötő-munkából kiindulva, ha kétségtelenül nem is tudhatnók kinyomozni egyéb termékeit, már ebből az egy példából is lerögzíthető az a mesterségbeli iskola, amely a XVIII. század közepe táján akár egy félszázadon keresztül is hasonló stílusban dolgozott Kolozsvárott. Ugyanis *Compactor Farkas Uram*-ról maga Tolnai is azt sejtí, hogy Kolozsvárott működött. A kutató azonban óvatosságból nem mert egyetlen munkából tovább következtetni, holott Farkas uramról azt a megállapítást tette, hogy kötéstáblája nem szolgai utánzat; a külföldi analógiák viszonylatában is kitetszik, hogy aki megtervezte és kivitelezte, egyéni megformálásra törekedett. Tolnai eljárása méltánylást érdemel, habár a könyvkötés idejének határozott megállapítása mellett a helyet magát csupán csak sejtette.

Farkas könyvkötő személyével kapcsolatosan néhány adattal rendelke-

¹ *Ferenczi*, i. h.

² *Gulyás Pál*: A könyvkötés (Az Iparművészet könyve. III, 446).

³ *Ilyésy János*: Nyomdatörténeti adatok. MKSze 1898: 276.

⁴ MKSze 1941: 363—73.

zem, igaz, hogy ez csupán csak elmulásának idejére és helyére derít világgosságot. Minthogy azonban a kolozsvári református egyházközség halotti anyakönyveit csak az 1775. évtől kezdték vezetni, ezért a hiányzó éveket az egynehány esztendővel korábbi időből megmaradt harangozógazdai számadáskönyvek adataival sikerült valamennyire pótolgatnom. Ezekben találtam feljegyezve *Compactor Farkas János* ökglme nevét, aki felett az 1774. október 12-i adat szerint, hét ízben húzták meg a farkasutcai harangláb harangjait. Ez a sokszori harangozás is mutatja, hogy a halott tekintélyes városi polgár lehetett. Tekintettel azonban arra, hogy a bejegyzett nap a harangozás megrendelésének időpontja, ezért az elhalálozás biztos ideje vagy ugyanaz, vagy pedig a megelőző nap volt.

Tovább keresgélve, 1779. május 12-én *Compctor Farkasné* nevét találtam feljegyezve azok között, akik részére összehúzták a harangokat.¹

Ezekből az adatokból tehát biztosan meghatározható Farkas János könyvkötő munkálkodási helycül Kolozsvár, önálló dolgozási idejéül pedig két elég nagy távolságban levő évszám: 1737 és 1774. Tolnai módszeres következtetése pedig egy munkáját is azonosította, — ennélfogva további feladatul tűzhetnök ki, hogy ezt az eltelt harminché—negyven esztendei időt más munkáival töltsük ki.

3.

Nehány XVII—XVIII. századbeli kolozsvári könyvkötő

Csudálatosan keveset tudunk a könyvkötészetnek mint művészi szépséget elért iparágunknak multjáról, pedig gyűjteményeinkben még mindig elég nagy számmal találhatók XVII—XVIII. századbeli remek könyvkötések. Az adatok szűkszavúsága azonban lelje magyarázatát abban a körülményben, hogy a *compactoria* nagyon hosszú ideig alárendelt szerepet töltött be a *typographia* mellett, ennek mintegy kiegészítő részét képezte.

Kolozsvár a régi Erdélynek minden időbeli ipari középpontja. Nyomdái az összes erdélyi nyomdák között mindig a legkiválóbbak voltak, ennélfogva a könyvkötészet számára is itt nyílt a legtöbb munka- és fejlődési alkalom. mégis a régebbi időkből alig egynehány könyvkötőt ismerünk. A legrégebbi személyes adatra az 1634. esztendőben bukkantam rá. Ugyanis az unitárius egyházfiak ez évi augusztus 3-i feljegyzése szerint: *puls(atum est) Germano Compactori Duob(us) Vicib(us)*.² Az elnyugodott könyvkötő német nemzetiségének hangsúlyozásából megállapíthatjuk, hogy ugyanekkor magyar könyvkötőnek is kellett lennie, különben nem lett volna értelme e megkülönböztetésnek.

Ugyancsak az unitárius egyházfiak jegyezték fel:

1676. december 8-án az *könikötő gyermekeknek harangoztak egyszer,*

1677. május 9-én *Könikötő feleségének harangoztak háromszor,*

1678. szeptember 5-én *Könikötő Gabor fianak harangoztak egyszer,*

1678. szeptember 8-án *Könikeotő Gaborne leanianak harangoztak ket-*

¹ A kolozsvári ref. egyházközség levéltárában. Számadások csoportja.

² Egyházfiak számadáskönyve az unitárius egyházközség levéltárában.

szer.¹ Valószínűleg mind a négy adat a *Gábor* keresztnévű könyvkötővel van kapcsolatban.

A XVIII. század harmadik negyedében Pataki Sámuel kollégiumi professzor, nyomdafelügyelő, egy *Pataki Pál* nevű compactort említ.² Ez a könyvkötő alighanem azonos Pataki József (1711—1784) nyomdásznak (praeses typographiae-nek), fiával, valamint Pataki István (1687—1752) kolozsvári főbírónak unokájával. Születési ideje közvetlenül az 1750 előtti évek valamelyike. Ez a Pataki Pál azonban korán befejezhette életét, mint-hogy a későbbi időben nevére többé már nem akadtam rája, ellenben 1776. december 27-én eltemettek egy ugyanilyen nevű férfit, akiről azonban semmi közelebbi megjelölés nem volt az anyakönyvbe bevezetve.³

A kolozsvári református egyházközség halotti anyakönyvében találtam feljegyezve, hogy 1777. május 8-án temették *B(el) Király utcából Compactor Veszprémi Mihályt*.⁴ Róla tudjuk, hogy a kollégiumi nyomda részére is dolgozott.⁵

A református egyházközség harangoztató gazdájának számadáskönyvében 1775. szeptember 13-án bevezetve találtam *Compactor Szathmári Már(t)on* nevét, míg a halotti anyakönyv szerint szeptember 15-én temetett el *Szathmári nevű compactor legény*.⁶

Személy szerint valamivel többet tudok *lécfalvi Bodor Pál* kolozsvári könyvkötőről, bárha mesterségét csupán két feljegyzés őrizte meg. Ugyanis 1773. január 31-én keresztelték *Comp(actor) Bodor Pálnak és Monai Máriának Pált*,⁷ továbbá 1782. november 10-én temettetett el *B(el) Közép utcából Comp(actor) Bodor Pál anyja P(ataki) Dániel lónai pap által*.⁸ E család különben még a mai napig is virágzik, de a szépapára vonatkozólag jelentősebb adattal nem rendelkezik. Bodor Pál temetési adataiból látom, hogy az 1741 körüli időben született. Édesapja valószínűleg Domokos. Felesége az 1752. január 16-án Kolozsvárt megkeresztelt Monai Mária, M. József kolozsvári ötvösmester, majd református egyházi és a hasonlóképpen ötvös családból származó Újhelyi Sára leánya, akitől származott négy gyermekéről van emlékezet. Bodor uram — úgy látszik — már javakorában felhagyott mesterségével; ezt bizonyítja, hogy az 1787. évben meghalt Gyarmati József kolozsvári református egyházi tisztségének elnyeréséért folyamodott. Az 1787. november 25-én megtartott konzisztoriumi gyűlésen négy pályázó közül belvárosi egyházközségnek megválasztatott. Ötvenkét évre terjedt életét azonban már 1793. január 26-án befejezte. Eltemették február 3-án.⁹

E sorozatot érdemes volna újabb nevekkal és munkálkodásuk adataival kitölteni, hogy ilyenformán bizonyosabbat is tudhassunk Kolozsvárnak valamikor nagyon fejlett könyvkötőiparáról.

¹ Uo. (E számadáskönyv használatát *Kelemen Lajos* főigazgató úrnak köszönhetem).

² A—.: Adalék a kolozsvári ev. ref. egyház és főtanoda nyomdájának történetéhez MKSzele 1882 : 286.

³ A kolozsvári ref. egyházközs. halotti anyakönyve.

⁴ I. h.

⁵ MKSzele 1882 : 286.

⁶ A klvári ref. egyházközs. levéltárából és halotti anyakönyvéből.

⁷ A klvári ref. egyházközs. keresztelési anyakönyve: A, 70.

⁸ I. h. halotti anyakönyv: A:33.

⁹ A szerző kéziratos gyűjteménye a régi Kolozsvár polgár-családairól.

Legyezőlisszes könyvkötés Szenezi Kertész Ábrahám műhelyéből 1667-ből.
— Székely Nemzeti Múzeum —

Könyvkötés 1712-ből a Székely Nemzeti Múzeumban.

III.

Az erdélyi könyvkötészet és nyomdászat történetéhez

1.

Compactor János deák

Egy Kolozsvárra bevándorolt *Hartmann Ehrenfriedt János* nevű könyvkötőnek (bibliopegusnak) 1711. május 6-án kelt érdekes levele már régebb idő óta ismeretes a gr. Teleki-család levéltárából.¹ Ebből a levélből olvassuk, hogy Hartmann nem régen telepedett be Lipsiából s mivel új lakóhelyén minden más könyvkötő az előző évben pusztított nagy pestisben meghalt, végtére egyedüli könyvkötőként maradt az egész városban. Ő azután megvette Vekei uram egész műhelyét, helyesebben felszerelését és Ambrus deákné házában Kolozsvárt letelepedve, valószínűleg ugyanott kezdette meg mesterségét. Levelét Filep György gernyeszegi tisztartóhoz intézte, felajánlva gr. Teleki Sándornak, hogy Pápai Páriz Ferenc most megjelent munkájának példányait olcsón és gyorsan beköti.² „*Két hétre ötvenet megcsinállok — írja — kordoványban kapoccsal bekötöm négy-négy sustáért,³ szottyámban vagy bornyúbőrben három-három sustákon kapoccsal szépen és jó erős kötésben, az méltóságos urnak pedig szépen megaranyazak edgyet Lipsiai módon ajándékon*“. Amennyiben tehát így határozna, kéri, parancsoljon Telegdi Sámuel nyomdásznak a kinyomott példányok kiadása felől. Különböző munkájának jóságáról Enyedi István professzor és tiszteletes Szigethy György uram is tanuskodhatik, akiknek már eddig is dolgozott.

E levél tartalmát szükségesnek tartottam bővebb kivonatban megismételni, mivel könyvkötészetünk történetére nézve nem érdektelen útmutatásokat tartalmaz. Éppen ezért legelőször tisztáznunk kell a levél egyes pontjait.

Látjuk, hogy az új compactor néhai Vekei uram műhelyét megvéve, Farkas utcába az Ambrus deákné házába költözött. E név ritkaságára való tekintettel azt hihetnők, hogy vele van összefüggésben a kolozsvári református harangoztató gazdának az a feljegyzése, amely szerint Vekei Ferenc gyermekének halála alkalmával 1701. március 7-én harangoztattak,⁴ azonban ugyanennek a harangoztató gazdának feljegyzései között azt is találtam, hogy 1702. október 13-án *Compactor Ambrus deák gyermeke* számára húzatták meg a harangokat. Ezt az adatot összefüggésbe hozva

¹ *Dézsi Lajos*: Adalék a könyvkötészet történetéhez Magyarországon. MKSze 1899: 414—15.

² E munkát Teleki Sándor a saját költségén adta ki. Ezt Hartmann levelén kívül az is tanúsítja, hogy Pápai e művét magának Telekinek és feleségének ajánlotta.

³ Egy susták = 6 krajeár = 12 pénz (denár).

⁴ Verecsygházi István számadáskönyve a kvári ref. egyházközség levéltárában.

Hartmann levelével, megállapíthatjuk, hogy annak az Ambrus deáknénak, akinek házába költözött, egy személynek kell lennie azzal a Vekei nevű könyvkötő özvegyével, akinek urától maradt műhelyfelszerelését az új könyvkötő megvásárolta. Tehát *Vekei Ambrus deák compactor*ban egy olyan könyvkötőre kell ismernünk, akinek szerszámai és berendezését a Lipcséből jött idegen mester a legjobbnak találta (hiszen lett volna alkalmunk a többi elhalt könyvkötő hagyatékából is válogatni!), s ez által szerszámai, díszítő eszközei s netalán az átvett legények révén is részbeni örökösévé vált a könyvkötészet Erdélyben kifejlődött hagyományainak.

Ennélfogva Vekei uram felszerelése az új könyvkötő tulajdonába men-
vén át, ebből bizonyos, — mint ahogyan említettem — hogy a sajtók (prések), vágó, fűző, stb. gépek mellett a kötés díszítésére és aranyozására szolgáló díszeket és poncokat is használatba vette. Ezt annál is inkább bizonyosnak kell mondanom, mivel tapasztalhatjuk, hogy a kolozsvári könyvkötők munkájában még évek múlva is a XVII. század harmadik harmadában közkedvelté vált díszítési módok fordulnak elő, jöllehet a XVIII. századeleji kolozsvári törzsökös könyvkötők egyszerre mind kipusztultak s helyöket olyan mester foglalta el, aki „lipsiai módon“ megaranyozott könyvkötést kínált ajándéknak. Azonban valószínűnek tartom, hogy a szerszámok adottsága és a megrendelők ízlése nem engedte az új, lipsiai díszítési módnak egyedüli urrá lételét. Igaz ugyan, hogy kellő mennyiségű összehasonlítható anyag sem irodalmilag, sem könyvkötésekben nem áll rendelkezésemre, azonban az alább ismertetendő példának bárki legyen is a mestere, bennök mégsem merek teljesen idegen „mód“-ot látni, legfennebb az eddig itt nem használt mintabeosztásnak Erdélyben kedvelt díszítő elemekkel, erdélyi ízlésben való kitöltését: erdélyivé válását tapasztalom.

Pápai Páriz Ferenc *Pax Crucis* című munkájának a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában levő példánya Telegdi Pap Sámuelnek 1710-beli kolozsvári nyomtatványa. Ez a könyv pedig fatáblára húzott piros szattyánbőrbe van bekötve s gazdagon aranyozott tábláit két rézkapocs szorítja össze. A kötés elülső és hálsó lapjára nyomott díszítő elemek azonosak. Dús levélzetű és egymáson keresztbe fektetett hosszú szárú, természetest utánozó virágokat (dorongbibéjű liliomot, aranyvirágot, szegfűt, vadrózsát) párhuzamos vonalkerelben levő boglár- és rozettasor kereteli; ezen kívül pedig befejező csipkézettel zárul. Az előlapon leveles virágszárakból képezett koszorúba *G R O F / B Á N F F I / K A T A* : |, a hátlapra pedig ugyanolyan koszorúba *1 7 1 2 E S Z / T E N D O . / B E N .* / felirat nyomtatott. A könyv sarkán levő öt bordázat között virág- és indadíszes táblácskák, a bordázaton pedig szívídomok. Aranymetszése dőlt vonalakkal és körívecskékkel díszített.

A könyv belső fehér borítólapjának kézírása: *Méltóságos Ur, Hadadi Wesselényi István Uram eő Naga kedves Házas Társának Méltóságos Gróf Bánffi Kata jo Aszszonynak eő Naganak, 1712. Uj esztendő ajandekában alázatosan küldi Sz. Némethi Samuel. C. E. R. P.* A megnevezett úri aszszony Bánffi György kormányzó leánya, Bánffi Dénesné Bornemisza Kata unokája volt. A könyvet ajándékozó Szathmár-Némethi Sámuel kolozsvári ref. kollégiumi professzor pedig ugyanennek a Bánffi Dénesnének 1683—81-ben udvari papja s az 1693—95. években II. Apafi Mihálynak, Bánffi

kormányzó unokatestvérének, nevelője. Így tehát könnyen megérthetjük, ha e jeles férfiú a kormányzói udvarba is bejáratos volt.

A Székely Nemzeti Múzeum példányával teljesen megegyező kötésű másik könyv is ismeretes, mégpedig ugyancsak a Pápai Páriz Ferenc *Pax Crucis*ának Kolozsvárt 1710-ben megjelent kiadása. Ez Budapesten az Egyetemi Könyvtár tulajdonában van.⁵ Egyedüli eltérés csupán csak annyi, hogy az előlapi koszorúba *BÁRO/STEPHA=/NVS WE/SELEN-/YI.* /, hátlapon pedig — a leírás szerint — *Anno 1712* szöveget nyomott a könyvkötő. Feltételezem, hogy ezt a könyvet hasonlóképpen Szathmár-Némethi Sámuel ajándékozta Wesselényinek, miként a Székely Nemzeti Múzeum példányát Wesselényinének.

Bizonyos tehát, hogy ezeket, az 1710-ben Kolozsvárt nyomtatott könyvpéldányokat az 1711. év vége, vagyis az 1712. év újesztendeje előtt ugyancsak Kolozsvárt kötötték be s minthogy az idézett, 1711. május 6-i levél szerint az itteni régi könyvkötők mind elpusztultak, kétségtelennek mondható, hogy e kötések mestere a Lipsiából betelepedett Hartmann Ehrenfriedt János bibliopéus volt.

Ezek előrebocsátása után feladatunk volna megállapítanunk, hogy mégis csak mi lehet e kötésben a „lipsiai mód“ és mi az erdélyi ízlés. Elégséges példa hiányában azonban nehéz volna e kérdésben határozottan dönteni. De kétségtelen, hogy az erdélyi ízlés nagyon kedvelte a díszítési lehetőségek teljes kihasználását s a színezetlen, vagy pedig aranyozott nyomású dús térkitöltést. Az egyes díszítőelemekre nézve pedig megállapíthatom, hogy más összetételekben, de egyes cífrázatok és poncok lenyomatai régebbi kötéstáblákon is fellelhetők. Így egy 1689 körül Kolozsvárt készült legyezős díszítésű kötésen is megtaláltam ugyanazt a keretdíszít, amely a *Pax Crucis*ra is reá nyomatott. Ez pedig egymást váltogató, valamint egymástól nagyobb ponttal elválasztott ovális- és négyzetalapú ékkövekből, továbbá négyszírmű rozettákból képzett díszítőelemekből tevődött össze. Ez, valamint a Bornemisza Anna-féle 1674. évi könyvkötés aranynyomásának 3—3 pontból csipkeszerűleg képzett legkülső díszítő sora⁶ mutat teljes megegyezést az 1711-beli könyvkötés elemeivel. A teljesen azonos díszítőeszközöktől való eltérést nem véve figyelembe, találunk más, egyező alapelgondolásból megszerkesztett díszítményeket több XVII. századbeli könyv kötéstábláján. Így az ékkösört egy 1689-ben nyomtatott könyvön,⁷ az aranymetszés félköríves díszítéseit egy-egy 1661, 1669 és 1680-ban kiadott kötetten,⁸ a messzire kinyúló bibéjű stilizált, sőt természetes virágokat pedig csaknem minden legyeződiszes erdélyi könyvtáblán meg-

⁵ [Kner Izidor:] Old Hungarian Bookbindings. Alte Ungarische Bucheinbände. 12. lap és III. köpestábla.

⁶ Ráth György: Magyarországi könyvtáblák a történelmi kiállításon (Az iparművészet 1896-ban 63. lapján levő negyedik képen).

Tolnai Gábor: Legyező-díszes könyvkötések Erdélyben (MKKSze 1939: 250. lap melletti 8 kép).

⁷ A kvári ref. koll. nagykönyvtárában levő Erdődi János: A Lélek Istennel való Magános Beszélgetései. Debrecen, 1689.

⁸ Uo. Buzinkai Mihály: Compendii Logici Libri Dvo. Sárospatak, 1661. — Pósházi János: Igazság Istápja. Satak, 1669. — Keszei János: Egy Ujj Foezesruel való koenyve (Kézirat, 1680).

leljük. Egyebekben pedig egy XVII. század végére meghatározott legyező-díszes könyvtábla gazdag levélzetű és ívelten kiképzett virágszáraiban vélek a Pax Crucis kötésével egyező díszítőelemeket felismerni.⁹ A vizsgálódó szinte-szinte hajlandó arra gondolni, hogy az 1712. évi kötésen csak a felirat és netalán az azt körülölelő koszorú miatt hagyatott volna el a közkedveltsége miatt oly annyira gyakori legyeződísz. Igaz ugyan, hogy a sarkokban sem képezetett ki a negyed-legyező, de erre a XVII. század végéről már nem egy példát találtam. Így egy 1677-ben Kolozsvárt nyomtatott könyv színjelzetlen nyomású, természetest utánzó, gazdag viráglőves díszítményei között egyetlen tizenegy karéjú legyeződísz képezetett ki.¹⁰ Tekintettel azonban arra, hogy e könyv bár 1677-ben nyomtatott, de a teljesen ép kötés ellenére a kötet végső számozatlan lapjai közül a b³ levél helyett fehér papiros kötöttet be, míg a b⁶ levéltől kezdve végig hiányzik. — mindez arra vall, hogy ez a könyv már használat után, sőt éppen évek múlva nyerte mostani kötését. — Ehhez az utóbbi könyvhöz sokban hasonló díszítő eljárás tapasztalható egy 1651-ben Debrecenben,¹¹ valamint egy 1700-ban Kolozsvárt nyomtatott könyv tábláján.¹² Egyéb egyezések mellett különösen a természetest utánozni akaró viráglővek, egyes virágok és lombzatok mutatnak egy közös minta-forrásra, átmenetet képezve a régebbi stilizált díszítőelemekhez.

Mindezeknél azonban sokkal feltűnőbb egyezés található a kolozsvári református egyházközség tulajdonában levő *váradi biblia* aranyozott ezüstveretes, pompás kötésének gazdag bőrdíszítő elemeivel. E könyv kötését létesen csaknem minden közlés XVII. századbelinek emlegeti,¹³ holott előlapjának közepén levő ötvösművű címer körírata szerint gr. Bánfi György dobokamegyei főispán adományozta 1722-ben a kolozsvári ref. egyházközségnek. Ennél a kötésnél a díszítés alapja szallagból képzett, egymásba fonódó reneszánsz-keretezések, amelyekből bezárt területecskék természetes virág- és levélábrázolással töltettek ki. A nagyon gazdag díszítések közül különösen sok hasonlóság fedezhető fel a térkitöltő hatszirmú rózsácskáknál, csakhogy a Pax Crucis kötésével ellentétben, ezek közepe fészkesen képezetett ki. A biblia roppant nagyszámú virágszárnak leveleiben azonban nemcsak teljesen hasonló, de talán ugyanazonos díszítő eszköz használatát láthatjuk. Ezek alapján nem tartom lehetetlennek, hogy mind a Pax Crucis kötését, mind pedig e remekművet is az a Hartmann János készítette, aki maga is erdélyivé honosodván, Apafi idejébeli ízlésű mintákból és eszközökkel kiindulva, rendre-rendre a kor tökéletesebb szerszámaival formálta ki stílus-változatait. Ennek megerősítését látom annak a *Compacto János Diák*-nak megnevezésében is, aki — feltételezem, hogy jó munkái miatt — néhány év alatt megvagyonosodván, Farkas-utcából ki-

⁹ *Tolnai*: i. m. 6. kép.

¹⁰ A Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában levő Medgyesi Pál: *Praxis Pietatis*. Kolozsvár, 1677.

¹¹ *Magy. Iparművészet* 1916: 15/13 (Nógrádi M.: *Lelki próbakö a s. pataki főisk. könyvtárában*).

¹² A kvári ref. koll. nagykönyvtárában levő Debreczeni Ember Pál: *Az Isten Sátorába Felvitetett Szent Siklus*. Kvár, 1700.

¹³ *Ráth* i. m. 448. — *Radács E.*: *Le pavillon historique de la Hongrie a l'exposition universelle de Paris en 1900*. 25.

költözve, a saját belsőközép-utcai házát foglalta el. Ezért a házért azután 1721-ben évi 6 magyar forint adóval rovatott meg.¹⁴

Ha a fenti megállapítások megtétele után újra felvetem azt a kérdést, hogy a Pax Crucis bekötési táblájában tulajdonképpen mégis mi az a *lipsiai mód*, amelyről az 1711-beli levélből olvasunk, egyelőre nem tudnék biztos feleletet adni. Ehhez ugyanis kellőképpen kellene ismernem az e korbéli németországi s éppen lipcei kötésekét. Mégis az eddigi hazai példák közül azt állapíthatnók meg, hogy bennök a főmotívum tulajdonképpen elvész a nagyon zsúfolt és sokféle részletben, úgy hogy első pillanatra csak a legrikább esetben talál a szem nyugvópontot a csaknem agyondíszített könyvtáblán. Ezzel szemben, bárha az 1712-beli kolozsvári kötés díszítményei hasonlóképpen teljesen betöltik a könyvtábla egész felületét, mégis kiképezetett rajta egy olyan középpont, amely kétségtelenül kiemelkedik az alapjában véve kevésfajta elemből összetett díszítmények közül, mintegy hangsúlyozva, hogy ez a középpont a lényeg, a többi mind csak hozzá való térkitöltés és keret. Ugyanígy látom ezt a kolozsvári ref. egyházközség bibliáján is; ennél azután az ezüstveretet még jobban kiemeli a kétségtelenül nagyon gazdag, de hasonlóképpen sokkal egyszerűbb elemekből képzett, egyöntetű alapozás.

Nyilvánvaló, hogy csak Compactor János deák nagyobb számú munkájának felkutatása után lehetne biztos megállapításokat tennünk a díszítőelemek átmenetéről és az ízlésbeli fejlődésről.

2.

XVIII. századbeli kolozsvári könyvkötők

Néhány újabb névvel bővíttem azt a névsort, amelyet egy előbb megjelent dolgozatomban megkezdtem.

A kolozsvári református egyházközség harangoztatási számadáskönyvében találtam 1702. október 13-án bejegyezve, hogy *Compactor Ambrus deák gyermeke* számára meghúztatták a harangokat.¹ E mester személyét egy előbbi dolgozatomban állapítottam meg, meghatározva azt is, hogy azonos Vekei Ambrus deákkal, aki a maga idejében Kolozsvár legkiválóbb könyvkötőmestere lehetett.² Ezek után pedig, ha eléggé ritka neve után kíséreljük meg a nyomozást, azt a feltevést kockáztathatjuk meg, hogy Veke község Zemplén vármegyében lévén, Ambrus deák is bizonyosan onnan eredett. Ebből még azt is következtethetjük, hogy Vekei Ambrusnak a szomszédos Sárospatak gazdagon felszerelt fejedelmi nyomdájának könyvkötészetében^{2a} kellett elsajátítania mesterségbeli tudását. E nyomdának Sárospatakról való elmenekülése után pedig, hosszas bujdosás után, végtére is Kolozsvárt telepedett le. Itt fejezte be életét az 1710-ben pusztított pestis következtében. Több jel arra vall, hogy nem volna hiábavaló fáradság munkálkodásának felkutatása.

¹⁴ Kolozsvár-városi számvevők számadáskönyve. 25. (A kolozsvári volt román állami levéltárban használtam).

¹ *Vercsegyházi István* Ratioja a kvári ref. egyházközség levéltárában.

² L. Compactor János deák c. dolgozatom.

^{2a} *a. Harsányi István: A s-pataki nyomda leltárai. 1666, 1669, 1674. MKSze 1926: 111.*

A Kolozsvár-városi számvevők számadáskönyvükben 1721-ben említik Belső-Közép utcában lakó *Compactor János Diákot*, aki saját házáért évi 6 magyar forint adóval rovatott meg.³ Nevét és nem jelentéktelen munkáját egy másik tanulmányomban azonosítottam.⁴

Egy korábbi cikkemben megemlékeztem az 1774. október 14-e tájban elnyugodott *Compactor Farkas János*ról.⁵ A közölt sovány adatokat már azóta is sikerült bővítenem, igaz ugyan, hogy munkáinak tüzetes ismeretéhez ezek sem juttatnak sokkal közelebb, ellenben személyére és munkálkodásának idejére vonatkozólag mégis csak nyújtanak valamelyes biztosabb támaszpontot.

A kolozsvári református kollégium tőkéről vezetett számadáskönyvben a Kapi—Matskási-féle hagyatékból kölesön adott összegek között találtam feljegyezve *Compactor Debretzeni Farkas János Aő. 1733. 20 Augusti vett fel Fl. H. 60 Den. 00*.⁶ Ebből az adatból az világlik ki, hogy Farkas János *Debretzeni*-nek nevezetett. Ennélfogva odavaló származásának kellett lennie. Ezzel a megállapítással kapcsolatos további következtetések azonban — bővebb ismeretek hiányában — minden biztos alapot nélkülöznek. Ezzel szemben a fenti adatból bizonyosnak mondható, hogy 1733-ban már is önálló műhellyel kellett rendelkeznie, különben a saját nevére kölcsönt nem kaphatott volna. Munkálkodásával szerzett jövedelme pedig — úgy látszik — inkább csak a mindennapi megélhetésre volt elégséges. Ezt bizonyítja, hogy bár évek folyamán mindég becsületesen megfizette a 6%-os kamatot, tőkefelhasználása azonban 1758. augusztus 20-án is még változatlanul kiegyenlítetlen,⁷ sőt 1740. február 10-én újabb 50 magyar forint adósságot vett fel.⁸ E mellett *Compactor Farkas János* még a református egyházközségnek is adósa volt; ugyanis 1760. október 7-én 100 magyar forint tőke után két évi kamatképpen 12 magyar forintot fizetett a számvevő kezébe.⁹

További adataimban, a Tolnai Gábortól ismertetetten kívül,¹⁰ még más háromféle könyvkötői munkájáról van emlékezet, csakhogy ezek egy részét a valóságban nem sikerült megtalálnom, más részét pedig egészen egyszerű, minden jellegzetesség nélküli kötésben ismertem fel. Ugyanis a kolozsvári református kollégium rationariumában jegyezte fel a számadást vezető professzor: *Aő 1740. 2. Mart. Compactor Debretzeni Farkas Jánosnak pro Compactione Physicae S. et Bibliorum Varadiensium fizettünk Fl. H. 6 Den. 00*; néhány évvel később pedig: *Aő 1742. 24. Junu a' két új Rationariumoknak készítettésekért Compactor Debretzeni Farkas Jánosnak fizettünk Flor. Hung. 2 Den. 91*.¹¹ Közülök azonban maga a *Physica Sancta*

³ Kovács Mihály Zámbo György és Halász Márton városi exactorok számadáskönyve. 25. (A volt román állami levéltárban használtam).

⁴ *Compactor János* deák c. dolgozatom.

⁵ Farkas János könyvkötő. EM. 1942: 255—56.

⁶ *Udvarhelyi és Naszályi* professzorok számadáskönyve a kollégium fundusáról. 14. (A koll. levéltárában).

⁷ *Perceptoris Johannis Viski Rationarium* 32. (Uo.).

⁸ *Georgii Verestói Rationarium* 185. (Uo.).

⁹ Címnapnélküli tőkekamat-könyv 3. A. (A kolozsvári ref. egyházközs. lev.-tárában).

¹⁰ MKSzle 1941: 363—73.

¹¹ *Verestói* id. számadáskönyve 92. 268.

című munka ismeretlen előtem, míg nem az 1660. évben nyomott váradi Bibliának azok a példányai, amelyeket Farkas János kötött be, nincsenek a kollégium tulajdonában, azt hiszem azonban, hogy valamelyik darabját gondos kutatással valahol máshol mégis csak meg lehetne találni. Ellenben a kollégium részére kötött Rationariumok megvannak. Kis ívrétű nagyságban bekötött írópapirosfogások, papiros borítású táblával. sarkukon egyszerű barna bőrkötéssel. Azt gondolom, hogy az utóbbinak eléggé tekintélyes ára azzal magyarázható, hogy a bekötött papirost is maga a könyvkötő adhatta a munkához.

Önálló munkálkodási ideje most tehát már tovább bővült, úgy hogy több, mint négy évtizeden keresztül kell nyomoznunk kezemunkáit; ezeket az itt-ott előkerülő nyomok alapján, remélhetőleg, majd csak sikerül bár töredékeiben kimutatni.

Egy másik könyvkötőre vonatkozó adatot ugyancsak a kolozsvári református kollégium tőkéinek számadáskönyvében találtam feljegyezve: *Typogr. Telegdi Pap Sámuel Uram Aő 1727. 26. Octobr. vettfel Fl. H. 24 Den. 00. Még eddig semmi Interest nem fizetett, hanem a' Vidua a' Compactor fiával kötöttet-bé a' Collegium számára 19 Nagyobb Catechesiseket veres kordován bőrbe. Ha egy-egy Exemplarnak Compactioját limitáljuk ad Denarios 34, mégyen a' meg-fizetett Interes ad Fl. Hung. 6., 46, mellyeket nem-is tészünk-fel in Tabula Interesse soluti, hogy osztán ebből difficultas ne exsurgaljon in Erogatione T. Udvarhelyi Ur ellen; mivel elég Ratiocinatio e' dologról az, hogy a' 19 Catechesisek ma-is a Collegium Bibliolheciájában vagynak bé-kölve. Igy mindazáltal recognoscaljuk, hogy a' Vidua fizetett Interest Fl. 6., 46. — Ha már a' mi limitationk a' Catechismusoknak Compactiojok iránt helyben hagyatik, ki-jő, hogy még a' Viduaval pro Annis incip. 26. Octobr. 1727, et term. 26. Octobr. 1736 vagyon Interes fl. H. 15 Den. 14.¹² Tehát az 1730-ban elhunyt¹³ Telegdi Pap Sámuel kolozsvári nyomdásznak volt egy könyvkötő fia, aki 1736 előtti évek valamelyikében 19 nagyobb catechesist kötött be veres kordován bőrbe, egyenként 34 pénz értékben. E 19 példány közül azonban ma egyetlenegy sincsen a kollégium könyvtárának tulajdonában, ennél fogva csak következtethetem, hogy rajtuk a Telegdi Pap Sámueltól 1717-ben nyomtatott Keresztyén Catechismus értendő.¹⁴ Érdemes volna e köteteknek más könyvtárakban is utána kutatni.*

Ugyanebben a számadáskönyvben jegyeztetett fel: *Compactor Debretzeni György Deák Aő. 1736. 1. Maji vett-fel Fl. H. 40 Den. 00.¹⁵ kölcsönt. Ugyanez a compactor Debretzeni György deák 1737 és 1738. május 1-én is behozta 4 magyar forint összegű interesét, sőt 1737. július 24-én újabb 15 magyar forint 30 pénz kölcsönt vett fel.¹⁶ Vele egyidőben, 1737-ben és 1738-ban előfordul ugyancsak egy *Debretzeni György* deák nevű typographus is, akit Vitranga Theológiájának kinyomtatásáért díjaztak.¹⁷*

¹² *Udvarhelyi és Naszályi* id. számadáskönyve 39.

¹³ *Ferenczi Zoltán*: A kolozsvári nyomdászat története.

¹⁴ *Petrik Géza*: Magyarország bibliographiája I, 40.

¹⁵ *Udvarhelyi és Naszályi* id. számadáskönyve 36. és *Verestói* Rationariuma 89.

¹⁶ *Verestói*, i. h. 247, 345, 356.

¹⁷ Uo. 185, 305.

Ezzel az utóbbival azonosnak kell lennie annak a György diáknak, aki az 1730-as években legénye volt Szathmári Pap Sándor nyomdásznak.¹⁸ Így tehát a két teljesen azonos nevű deák személye határozottan szétválasztható.

A következő sorokban több könyvkötő nevét sorolom fel, ámbátor a forrás, amelyből idézem, két esztendővel átlépi a címben megjelölt korhatárt. Minthogy azonban 1802-ben már adófizető polgárok, kétségtelen, hogy előbb is önálló keresettel rendelkező kolozsvári lakosoknak kellett lenniök:

Cives in B(el)Monostor: Stephanus Ajtai Compactor. (Competentia Taxae Civicae) *Rfr.* 7. — *Alexander Ajtai Comp. Miser. Rfr.* — *xr* 18. — *Stephanus Bárdi Compactor. Rfr.* 7.

Cives in B(el)Szén & Farkas: Stephanus Harmathi Comp. Refor. Rfr. — *xr.* 18.

Cives in B(el)Király & Közép: Joannes Gudmann Compactor. Rfr. 7. — *Samuel Lőtsei Compactor Rfr.* 7. ⁹

E névsorban előforduló hat könyvkötő közül négy, úgy látszik, önálló mester lehetett, minthogy ezek mindegyike eléggé tekintélyes évi adót, 7 rénes forintot fizetett. Közöttük van a nagyon kiváló Gutmann János is, aki valószínűleg művésze volt iparának.

3.

Páldi István nyomdászágának legelső adata

Az erdélyi nyomdászat egyik legkiválóbb mestere, *Páldi Székely István* mind elméleti tudományokban, mind pedig a gyakorlati ismeretekben¹ Tóthfalusi Kis Miklósnál nem kisebb készségű tudós volt, éppen ezért reá vonatkozó minden komolyabb értékű adatot összegyűjtendőnek tartok, hogy ezáltal életpályájáról teljes képet nyerhessünk.

Úgy látszik, hogy a nyomdász mesterségnek külföldön való tanulását megelőzőleg Páldi már idehaza megszerezte mindazt a tudást és gyakorlatot, amelynek elsajátítására alkalma kínálkozott. Minthogy Páldi Kolozsvárt született, ezért iskoláit is itt, a farkas-utcai református kollégiumban járta végig.² Úgy látszik, hogy figyelme már kisdíák-korában a nyomdászat felé fordult, sőt ha szabad egy semmi határozott adattal nem támoogatott feltevést megkockáztatnom, akkor abból a körülményből, hogy Páldi anyai nagynyja Telegdi Sára volt, megérthetnők, hogy életpályája választásában valamelyes családi befolyásnak is közre kellett játszania. Ebben az esetben azonban fel kell tételeznünk, hogy az 1730-ban elhunyt *Telegdi Pap Sámuel* kolozsvári nyomdászhoz vérségi kötelékek fűzték.

A kollégium nyomdája Telegdi halála után a külföldi akadémiákon tanult Szathmári Pap Sándornak adatott bérbe. Az ő nyomdászlegénye volt

¹⁸ *Ferenczi, i. m.*

¹⁹ Kolozsvár város 1802. évi taxájának könyve 7, 8, 9, 12, 14. (A kvári ref. koll. levéltárában).

¹ *Bođ Péter*: Erdélyi Fénix Tóthfalusi Kis Miklós. 25. jegyzet.

² *Török István*: Adalékok a kvári ev. ref. koll. nyomdavezetőinek életrajzához. (EM. 1888: 194).

Debreczeni György deák, akinek Vitrina Theologiaja négy ívének kinyomásáért Verestói György, kollégiumi számvevő professzor 1737 augusztus 14-én 4 magyar forintot fizetett. Ezzel egyidejűleg ezt a bejegyzést olvassuk: *Eodem Aō. et Die Dno Steph. Páldi, quem Typographo adjunximus, pro Candelis exhibuimus in usus Typographiae nocturnos flor. H. 2 Den 00.*³ Úgy látszik, hogy a munka megjelenése sürgős volt, ezért a nappali munkamenetet az estéli, vagy éjszakai órákkal is megtoldották; ezt bizonyítja, hogy a nyári hosszabb nappalok ellenére is gyertyákat kellett vásárolniuk. Ennek az éjszakai munkának elvégzésére alkalmazhatták Páldi Istvánt. Ő, aki nappal bizonyosan tanult és eljárt a tanítási órákra, csupán szabad idejét fordíthatta a nyomdászmesterségre.

Páldi István 1734-ben írta alá a kollégium törvényeit és ezzel a diáksorba lépett. Ekkor már, mint felső osztályos diák, több szabadsággal rendelkezett. Valószínűleg ezzel egyidejűleg kezdte meg mesterségének kitanulását, minthogy önálló munkára bárkit is csak akkor alkalmazhattak, ha már egyszer az inaséveket leszolgáltatta és mint legény kellő gyakorlattal rendelkezett. A nála alig néhány évvel idősebb sárospataki Pataki József kolozsvári nyomdavezető említi, hogy ő, mint lógás diák „három esztendőket inasi állapotban eltöltött” s csak ezután lehetett typographus-legény.⁴ Tehát Páldinak is, aki ezután még évekig járta itthon és külföldön közép- és felső-iskoláit, az előbb idézett időben, vagyis 1737-ben, amikor húszadik évét töltötte be, már felszabadult, kész nyomdászlegénynek kellett lennie.

Ilyen szorgalmat és ilyen munkaszeretetet látva, tudjuk csak megérteni azt a békességes türelmet, amellyel sok hányattatását viselte. Az ő példájából következtethetünk még nagyobb karlarsa, Tóthfalusi Kis Miklós, lelkes törekvésére, munkaszeretetére.

4.

Nyomdai regula (XVIII. századbeli nyomdász-emplék)

A kolozsvári református kollégium tipográfiájának roncsai közel fél-századdal ezelőtt megsemmisültek. Szedő-nyomó anyaga és felszerelése csaknem maradéktalanul szétkallódott, úgy hogy ma csupán csak a nyomtatványtermékekből tudhatunk visszakövekeztetni a közel négy évszázados gyökérszálakból kinőtt nevezetes intézmény működésére.

Ilyen nyomdai termék az alább ismertetendő Regula is. Egyleveles nyomtatványképpen nyomódott abból a célból, hogy a tipográfiában feltűnő helyen kifüggeszlessék. Gazdag nyomdai keretelésével, nagy címbetűivel, eléggé ízlésesen elosztott szöveganyagával alkalmas volt arra, hogy a nyomdában megfordulók figyelmét felhívja. Tulajdonképpen nem is a nyomdászok megrendszabályozása céljából készült, hanem tréfás hangú verssorai-val az idegen látogatókat és talán első sorban is a megrendelőket figyelmeztette kötelességükre. Vagyis az, aki a nyomdába belép, semmihez

³ Georgii Verestói Rationarium. 124. (A kvári ref. koll. levéltárában).

⁴ Pataki József kolozsvári nyomdász levele (1753); a váradi nyomda és Tóthfalusi Kis Miklós emlékköve. ProtKözl. 1889: 45.

hozzá nem nyulhat, ellenben mindent megszemlélhet, ezért azonban illendő a nyomdászokat borral, vagy sörrel megvendégelnie.

Háromféle díszítőelemből összerakott háromrétegű keretben tájképes címbetűkből kiszedeft címszó, alatta pedig virág-elemekből képzett címbetűvel kezdődő szöveg:

R E G U L A

A' ki Tipográfiaánkba
Jő, ízemléhet mindent a'ba;
De kedves Vendég úgy léfzen.
Ha illy' írált élzre vélzen.
Senki lemmithez ne nyúljon,
De ízabadságot rá várjon,
Mert tudatlan a' dologhoz,
Kárt tehet, és bírságot hoz.
A' ki illy' ízép mefterléget
Lát, mutatfon emberséget.
Nemes ember ha küld borért,
Emlékezet marad azért.

Szegény Legény ha íert hozat,
A'zal-is itt jó hírt hagyhat.
De ki paraíztul el-mégyen,
Hírén, nevén marad ízégýen.
N — B:
Atrum rubrumque candida,
Papyrus atque pocula,
Tipographorum gaudia.
AZ — AZ:
Fekete és veres fejték,
Szép papiros 's boros fazék,
Minket ízivünkben víditnak.
Friís munkára kedvet adnak.

Ép állapotban levő egyleveles nyomtatvány 358×438 mm. méretű ívpapíroson. Vízjele: kétoldalán csücskösen kiugró egyszerű vonalkeret, amelynek belső világát C I B szócska egészen betölti, távolabb barokkos címerpajzsban cölöpirányban csavarodó kígyó gyermeket (?) nyel; a pajzs felett nemesi párta.

Ma csupán egyetlen példánya ismeretes.¹ A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárának százhuszanhárom évvel ezelőtt bedesz-kázott vakablakából került elő 1934-ben. A XVIII. század 70-es éveiben nyomhatták. Ez az időpont a címbetűt és a keretlécek alapján állapítható meg. Ugyanis e nyomda legrégebbi tűzetes leltára 1805-ből maradt meg.² Ebben megtaláljuk e nyomtatvány tájképes *titulus*-betűinek fára, a szövegkezdő virágos **A** betűnek pedig vackorfára metszett dúcának lenyomatát. A keretléc háromféle *ciráda*-eleme pedig *tertia*, *kis canon*, illetőleg *garmond corpusba öntve* jelzésű lenyomatok között található meg. Ha már most a felsorolt leltári anyagnak egyéb nyomdai termékeken való előfordulása után kutatunk, biztosabb időpontot állapíthatunk meg.³ Vagyis az említett tájképes címbetűkre az 1740-es évek első felében, Szathmári Pap Sándor nyomdász-sága idejének utolsó éveiben, a virágos titulus-betűkre pedig 1772-ben, dr. Pataki Sámuel professzor házi kezelése idejében talál-ok először reá. A felsorolt keretléc-elemeknek azután a fenti két időpont közötti években van legelőször nyomuk. Minthogy pedig e virágelemekből képzett **A** címbetű a *Regula* nyomtatásakor teljesen új és kifogástalan állapotban volt

¹ A kollégium könyvtárának egyleveles-nyomtatvány gyűjteményében.

² A kollégium levéltárában levő leltár. 45—46.

³ A fentebb említett bedesz-kázott vakablakból összesen 137 példány egyleveles nyomtatvány került elő. Összehasonlító anyagul ezek változatos betűit és keretléceit használtam.

s így sokkal élesebben nyomódott le, mint a kopottas, részben már elhasznált tájképes típus, — ebből egészen bizonyos, hogy metszése után nem sokkal, valószínűleg egy évtizednél is kevesebb időn belül keletkezett maga ez a nyomtatvány is.

Ebből a *Regulából* előtűnő régi nyomdász-szokás aligha lehetett egyedülálló. Valószínűleg otthonos volt mind idehaza, mind pedig a külföldön, annál is inkább, mivel legényeink és mestereink nagy része amúgyis külföldet járt; tudásuk tökéletesedésével együtt szokásaikat is onnan szerezték.

5.

Szenczi Kertész Ábrahám eltávozása Kolozsvárról

Várad várának a törökök által 1660. augusztus 28-án történt elfoglalásakor létrejött megállapodásban a lakosság szabad elvonulása is biztosított. Ekkor vette útját Kolozsvárnak Várad több kiváló férfja is; közülük *kolozsvári Igaz Kálmán, Kovásznai Péter, Nagyari Benedek, Szalárdi János* és *Szenczi Kertész Ábrahám* az ismertebb nevek. De a menekült váradiak közül egyedül csak *Kovácsnai* volt az, aki végleg itt telepedvén le, mint az erdélyi orthodoxusok (kálvinisták) megválasztott püspöke élt a kincses város falai között. Életét 1673. július 21-én fejezte be.¹ *Szalárdi*, mint kolozsmonostori harmincados és káptalan, valamint a kolozsvári református egyházközség egyik gondnoka (kurátora), 1666. augusztus első napjaiban hunyt el.² *Nagyari* mint kolozsvári ref. pap már az 1661. év első felében befejezte földi bujdosását.³ *Igaz* ugyancsak 1661 áprilisában Székelyudvarhely kálvinista papjául rendeltetvén,⁴ eltávozott szülővárosából. *Szenczi*, vagy *Szempczí Kertész Ábrahám* a váradi kálvinista egyházközség nagyszerűen felszerelt nyomdájával és könyvkötészetével s a félig kinyomott Szent Bibliával aránylagosan csekély kárt szenvedve, menekült volt Kolozsvárra.⁵ Itt berendezve műhelyét, tovább folytatta és befejezte e Biblia nyomását.⁶ Bárha kolozsvári munkálkodása egy esztendőnél aligha tartott tovább s ebből az időből a szent könyvön kívül más nyomdai terméke nem is ismeretes, mégsem gondolom, hogy csupán átmenetinek tervezte volna itteni megállapodását. Ennek ugyanis ellene mond az a körülmény, hogy megérkezése után rövidesen bekapcsolódott az itteni református egyházközség belső életébe. Így láttam fel-

¹ Temetése alkalmából készített kúrtája a kolozsvári farkasutcai templomban. Vö. IK. 1895: 82. és 1901: 89. — MKSzele 1898: 277.

² *Herepei J.*: Szalárdi J. halála ideje. EM. 1939: 294—95.

³ Ua.: Nagyari Benedek. EM. 1940: 316—21.

⁴ Ua.: Kolozsvári Igaz K. ref. koll. tanár. ErdIrodSzele. 1925: 141—44. és 173—77.

⁵ Szabó Károlytól és Ferenczi Zoltántól elkezdve minden írónk úgy említi ezt a nyomdát, mint hogyha Szenczi Ábrahám tulajdona lett volna, holott Kovásznai Péter volt váradi, majd kolozsvári pap és püspöknek magához Szenczi Ábrahámhoz írott levelében határozottan megnevezi a nyomda igazi tulajdonosát. ProtKözl. 1891: 31.

⁶ b(arabás) S(amu.): A nagyszebeni nyomda történetéhez. TörtTár. 1890: 399—400. — *Naményi L.*: A nagyváradi nyomdászati története. MKSzele 1901: 280—96. — Egyháztörténeti adalékok. ProtKözl. 1889: 34.

jegyezve: *Anno 1661 die 19 Februarii Szentzi Ábrahám Uram succédálván Kováts Máté után az harangok jövedelmének gondviselésére usque ad annum 1662. diem vero imum⁷ Novembris percipiált ő Kglme azon jövedelemből (mivel pestis grassalt az idő tájban) — — — fl. 171 || 08. Tovább pedig azt jegyezték fel: Szentzi Uram el hagyván Városunkat ő Kglme után succedált Budai Mihály Uram p. t. az harangok jövedelmének gondviselésére, míg bizonyos embert találtak az harangok gondviselésére.⁸*

A fentírt idézetekből világosan látható, hogy Szenczi 1662 november végéig látta el a harangoztató gazdai tisztet. Ebből azután az is következik, hogy még ugyanekkor, helyesebben egy-két nap múlva, vagyis december legelején, minden felszerelésével és cók-mókjával együtt itt hagyta Kolozsvárt, hogy Szebenbe költözzék. Ekkor azután hét esztendőre nyomda nélkül maradt a város, addig, amíg Szenczi elhalálozása után, Apafi jóvoltából a nyomda megint csak visszakerült Kolozsvárra.

6.

A fejedelemsasszony radnóli könyvtára

Eddig is tudtuk, hogy mind Apafi Mihály fejedelem, mind pedig Bornemisza Anna fejedelemsasszony szerette és megbecsülte a könyvet, de mégis kevésbé volt ismeretes az a nagy gondosság, amelyet reája fordítottak. Az alább felsorolandó névsor a radnóti palota könyveinek jegyzékét tartalmazza. Ez a könyvtár egyik darabjának belső borító- és őrlapjaira, valamint a hátul betoldott üres lapokra jegyeztetett reá.¹ Úgy látszik, hogy az egyes könyveket maga a fejedelemsasszony, avagy a fejedelem vette számba, majd pedig 1671. július 1-én az akkori házőrző inas, Simon László, vagy becéző nevén Lackó, gondjaira bízta.² 1673. január 31-én azonban — Simon Lászlótól számba véve — az egész könyvtár Keceli István házőrző inasnak adatolt át. Ekkor a könyvjegyzék is újólág leíratott. Majd 1675. augusztus 2-án az eddigi házőrző inástól számbavéve, most már az új gondozónak, Markocsán Péternek,³ számláltatott a kezébe. Bárha a megnevezett udvari inasok nem is voltak szorosán vett könyvtárosok, azonban a könyvek gondozásával valószínűleg felelősséggel megbízott őrízők lehettek.

A bejegyzések 1671. január 7-én kezdődtek, az utolsó megjelölés pedig 1676. április 23-án történt. Ez alatt a könyvek háromszor vétetvén számba, minden egyes előszámláláshoz újabb és újabb művek is íratnak hozzá: ezeket időközben vagy ajándékképpen kapta, vagy vásároltatta a fejedelemsasszony, vagy pedig maga fedezvén a nyomtatás költségeit tiszteletpéldány-

⁷ Ezt az idézetemet egy más helyen (EM. 1940: 320) a nyomda tévesen *1-mum*-nak szedte.

⁸ Címfelirat nélküli leltárkönyv 1664. évből (Kvári ref. egyházközség levéltárában) 27. A. és B. levél.

¹ Pósházi János: Igazság Istápjja. Sárospatak, 1669. (A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában).

² Szádeczky Béla: I. Apafi M. fejedelem udvartartása. I. Bornemisza A. gazdasági napló. 4. 116. Simon László (Lackó) nevét említi.

³ I. h. 120. — 1675-ben Markocsan néven említetik. Későbbben dévai udvarbíróvá lesz s mint ilyenről van 1684-től kezdve többször emlékezet.

ként kerültek könyvtárába.⁴ E gyarapodás mellett azonban apadás is következett be, mivel a fejedelmi pár egyik-másik darabot valamelyik kiválasztott emberének elajándékozta.

E jegyzék a fejedelemasszony nagy rendszeretét dicséri, aki valószínűleg személyesen vette és adta számba a könyveket. Ezt bizonyítja, hogy nem egy bejegyzés magától Bornemisza Annától ered, sőt a fejedelem, mint maga is könyvszerető ember, némelyhol maga is tett megjegyzéseket. Ha összehasonlítom e jegyzéket azzal a névsorral, amely az Apaffi-féle ingóságok 1714. évi összeírásából ismeretes,⁵ megállapíthatom, hogy a radnóti könyvtár anyaga, amely majdnem csak magyar nyelvű kiadványokat tartalmazott, csupán a fejedelemasszonyé lehetett s így utólagosan sem kerülhetett a jórésben latin műveket magában foglaló fehérvári (?) könyvtár anyaga közé.

Sorra átnézve a könyv bejegyzéseit, külön-külön mégsem tartom felsorolandónak mind a három számbavétel teljes névsorát, hanem csupán a jelentősebb eltéréseket írom toldalékul a legelső könyvjegyzék megfelelő lételei után.⁶

1. Pósházi János *I g a z s á g I s t á p j a* című munkájának⁷ belső borítólapján kezdődik a bejegyzés: 167 (!) *Die 7 Januarii, költe Posahazzi Pataki fő mester possa hazi janos. Anna Bornemisza mpria. Istennek szolgáló leány.* — E sorok közül az utolsó három szó a fejedelem kezevonása, mígnem a megelőzők Bornemisza Annáié, az évszám pedig valószínűleg 1671, minthogy ebben az évben történt a könyvek számba vétele. Abból a körülményből pedig, hogy e könyvet az író a fejedelemasszonynak ajánlotta, állíthatom, hogy Bornemisza Anna fizette a nyomdai előállítás költségeit. Az 1669. évben Sárospatakon nyomtatott könyv bekötése 1670-ben lőrténhetett, valószínűleg ugyancsak Sárospatakon, minthogy az 1650-ben felszerelt fejedelmi nyomda könyvkötésszettel is rendelkezett.⁸ A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában levő kötet gazdagon aranyozott piros szattyánbőr táblája legyeződíszítéssel nyomtatott.⁹

A további bejegyzések szerint: 1671. 1. *July Radnothon szamlaltam megh az könyvekett mellyek Laczko kezeben bizattanak.*

2. *Első 1. Az magam ezüstös Magyar Bibliam.*¹⁰

3. *Harom Uj Testamentum aranyasok. 1. Fekete, masik kek, harmadik veres tabla juak.*¹¹

Az 1675. évi számbavételnél már csak „Egy fekete viseltes aranyos tabla ju uj Testamentum”-ról van emlékezet.

⁴ Azt tapasztaltam, hogy az így kinyomtatott könyvmennyiség rendszeren a szerző tulajdona maradt.

⁵ *Thallóczy Lajos*: Öreg Apafi Mihály könyvtára. MKSze 1881: 121—34.

⁶ Az alább felsorolandó könyveket a könnyebbség kedvéért láttam el folytatógos sorszámozással.

⁷ RMK. I, 1096.

⁸ *Harsányi István*: A sárospataki nyomda leltára (1666, 1669, 1674.). MKSze 1926: 111—121.

⁹ E kötetstábla leírása és díszítéseinek taglalása más tanulmány keretébe tartozik.

¹⁰ Azokkal a könyveimmel, amelyek minden határozottabb körülírás nélkül jegyeztettek fel, meg sem kísértem az azonosítást.

¹¹ RMK. I. 761, vagy 783.

4. *Egy ezüstös Praksis, mely megh az nagy Aszszonyé volt.*¹²

5. *Egy Fejer tabblaju Vollebius.*

Az 1675. évi számbavételnél „Egy fejr tabblaju Magyar vollebius“-nak feljegyezve.¹³

6. *Egy Veres Aranyos Praedikattios könyv. Komaromi Csip. György munkaja.*¹⁴

Az 1666-ban Szebenben nyomott és legyeződiszes aranyos kötésbe bekötött könyv most a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában van.¹⁵

7. *Magam uj Veres tabblaju aranyos Impessumom.*¹⁶

Az 1675. évi számbavételnél már „viseltes“-nek íratik.

8. *Item Négy Impressum.*¹⁷

Az 1673. évi számbavételhez feljegyezték: „Egygyiket Kis Janos attal Laczkonak attá eő Nga es a Sebesi Huganak.“ Az 1675. évi összeíráskor pedig így említetik: „Kett paraszt^{17a} Impressum egygyik fekete¹⁸ másik veres tabblaju. Az egyk impressumot attá Aszonyunk cőregh Balogh Ferencz-(ne)k.“¹⁹ Tovább pedig a 4. B. levelen azt jegyezték fel, hogy „egy fekete tabblaju Impressumott az Symo(n) fian(a)k és egy Veres tabblaju soltartt Sebesi Sophia(na)k adott eő Naga 13. Marty 1675.“ Ez a megjegyzés föltétlenül a fent idézett könyvekre vonatkozik, bárha közöttük zsoltár nem is volt felsorolva.

9. *Egy Fekete tabblaju aranyas Balsamom nevü Imatsagos könyv.*²⁰

Az 1675. évi számbavételkor „viseltes“-nek írják.

A könyv 1. A. őrlevelére feljegyezve:

10. *Kett Imatsagos könyv in octavo, egygyik aranyas veres tabblaju, másik fejr tabblaju, mely az Attyame volt.*

11. *Egy fejr tabblaju mennyei Lampas.*²¹

Az 1675. évi számbavételkor még hozzájegyezték: „nevü konyvecske.“

12. *Egy Chatekesis magam az melybül tanultam.*

13. *Item effele ugyan kető.*

Az 1673. évi számbavételkor hozzáfírva: „az kantor Inas(na)k egyik.“ Az 1675. évi összeíráskor megjegyezték: „Kett oreg Chatechesis. egygyik az kibül magam tanultam. Egyket attá aszonyunk eő Nga ugy eo neki.“

14. *Egy Veres tabblaju aranyos Imatsagos könyv. Belenyesi Ferencz szedegette.*²²

¹² Medgyesi Pál Praxis Pietatis-ának valamelyik régebbi kiadása, amely Apafi Györoyné Petki Borbála tulajdona volt.

¹³ RMK. I, 877.

¹⁴ RMK. I, 1042.

¹⁵ Herepei J.: Újabb adat az erdélyi legyeződiszes könyvkötés korának és eredetének meghatározásához. EM. 1942: 251—55.

¹⁶ RMK. I, 771., minthogy Apafi Mihály másik munkája csak három év mulva vagyis 1674-ben. jelent meg.

¹⁷ Ugyanez a munka.

^{17/a.} Azaz egyszerű, nem díszített, alighanem papiroskötésű.

¹⁸ Ez a szó kihúzva.

¹⁹ Szádeczky: i. m. 493, 494, 533, ahol az 1686—91. évben már mint nemes vitézlő Balog Ferenc radnóti udvarbíró említetik.

²⁰ RMK. I, 1097.

²¹ RMK. I, 862.

²² RMK. I, 1104. Ma már egy példányban sem ismeretes könyv.

15. *Egy aranyos proba kü nevü veres tabla ju aranyos könnyv. Batai György munkaja.*²³

16. *Egy veres tabla ju aranyas Papistasag ujsaga nevü könnyv. Komáromi csipkes György munkaja.*²⁴

17. *Egy fekete tabla ju aranyos Redivivus Jafetke nevü könyv.*²⁵

18. *Lelki Ismeret akada lja. fekete aranyos tabla ju mellyet Csepregi nyomtattatott ki.*²⁶

Az 1675. évi számbavételkor „Csepregi Mihaly“-nak jelöli a kiadót.

19. *Három Veres tabla ju lapos Aranyas könyv, mely Dagon le dülisi-nek neveztetik.*²⁷

Az 1675. évi számbavételkor „ne holl nehol aranyos“-nak említi.

20. *Egy Veres tabla ju aranyos könyv. Valasztattak tardgya.*²⁸

Az 1. B. örlevenen:

21. *Egy veres aranyos tabla ju könyv Fövenyen epittetett haz romlasa.*²⁹

22. *Egy fekete tabla ju könyv. uti kölcsége az lelek(ne)k.*³⁰

23. *Egy Fekete tabla ju könyv, az igaz vallasrol valo vallas tetel neve.*³¹

Az 1673. és 1675. évi számbavételkor nem említik.

24. *Egy Fekete tabla ju könyv. Sz. Janos jelenesinek magyarazattya.*³²

25. *Egy fejir tabla ju lelki Patika.*³³

26. *Egy fekete tabla ju keskeny ut nevü nevü (!) könyv: Papai Ur(am) munkaja.*³⁴

27. *Kett imadsagos könyvecskek egygyik veres -s. aranyos .s. uj .s. masik viseltes.*

28. *Egy Fekete czapas tabla ju az papyrossa aranyos Philep kigyelius altal nyomtattatott könyv.*³⁵

Az 1675. évi számbavételnél: „Egy magyar Aranyos fekete tabla ju Keppelius“-nak bejegyezve.

29. *Egy Fejir tabla ju kapcsos Baratsagi Dorgalas nevü könyv.*³⁶

Az 1675. évi számbavételkor „Baratsagos Dorgalas“-nak íratott.

30. *Posahazi Uram(na)k Kis Imre nevü Pater ellen valo irasi.*³⁷

Az 1673. évi átadáskor „tarka papiros tabla ju“, míg az 1675. évinél „tarka kek papiros tabla ju“ megjegyzéssel soroltatott fel.

2. A. örlevenen:

31. *Szegeny Csengeri Ur(am) adta viseltes nagy könyv.*

²³ RMK. I, 1040.

²⁴ RMK. I, 1115. és MKSzle 1912: 153/3.

²⁵ RMK. I, 1082.

²⁶ RMK. I, 800.

²⁷ RMK. I, 1100.

²⁸ RMK. I, 1041.

²⁹ RMK. I, 1043.

³⁰ RMK. I, 850.

³¹ Valószínűleg RMK. I, 891.

³² RMK. I, 1078.

³³ MKSzle 1878: 316/6.

³⁴ RMK. I, 798, 920, vagy 997.

³⁵ RMK. I, 669, 686, 695, 875, vagy 1069.

³⁶ RMK. I, 1002.

³⁷ RMK. I, 1046. és MKSzle 1912: 57/7.

Az 1675. évi számbavételkor: „Csengeri Ur(am) adta könyv, mellyett fekete tablában költöttünk be“ szavakkal íratott körül.

32. *Kereszturi Ur(am) 12 Praedikatioja.*³⁸

33. *Egy Dialogus Politicæ.*³⁹

Az 1675. évi számbavételnél... „Politiae“-nek írták.

34. *Egy proba nevű lapos tabla könyv.*⁴⁰

Az 1675. évi átvételkor... „fehér tabla könyvecské“ megjegyzéssel.

35. *Egy Veres tabla könyv Compendium Doctrinae Christianae az neve.*⁴¹

36. *Kettő kis Chatekesis egygyik Papirosos másik Fa tablas.*

Az 1673. évi számbavételkor... „eztis Fyám(na)k eladta Aszonyunk“, továbbá „Az fatablást mas(na)k adatta elő Nga“ megjegyzést írták hozzá. Így tehát e könyveket 1675-ben nem is említhetik.⁴²

37. *Kettő Halottas Praedicatio könyv. Redaine Aszon teste felett mordatek.*

38. *Harmadik Egy halottas Praedikatio könyv.*

39. *Kettő Jesovitak Tittkai. egygyik Fekete tabla, másik zöld tabla.*⁴³

40. és 41. *Egy Veres aranyos kettő fele nyílt könyv. egygyik része Imatságak másik Balassa (!)*⁴⁴

Az 1675. évi számbavételkor „könyvecskének“ említik.

A könyv hátsó táblája elé bevarrott 1. A. levelen:

42. és 43. *David Parityaja Sarga quantitasban van,*⁴⁵ mely(ne)k az vegiben meny Orszagnak ki nyittatott Szoros kapuja.⁴⁶

Az 1675. évi számbavételkor „quantitas“ helyett „tabla“ szót ír.

44. *Ugyan effele szoros kapu kettő.*

Az 1675. évi számbavételkor nem említik.

45. *Egy Frigyes kisderek Jussa veres tarka papirosban.*

Az 1675. évi számbavételkor... „kis pappirosos tabla“-nak írják.

46. *Egy viseltes Balassa.*⁴⁷

2. A. levelen:

Ao 1673. 31. Január(ii) Ez szerint adott Szamot Simon Laczko az könyvekről, mellyeket Ketzeli Istvan ház Eörző Inas kezében adatott.

A 3. A. levélről kezdve újra felsoroltnak az 1671-ben számbavett könyvek. E névsort azután a következő szavakkal fejezik be: 1673. 31. Január(ii) kezeli Istvan ház Eörző Inas kezében adta rend szerint.

³⁸ RMK. I, 780 vagy 827.

³⁹ RMK. I, 831.

⁴⁰ Talán RMK. I, 782, 845, 1040, 1095. 1132, vagy MKSzle 1879: 182/149.

⁴¹ RMK. I, 903.

⁴² Feltételezem, hogy a névsort készítő maga Simon Lackó, a házörző inas volt; ennél fogva a 8. sz. könyvnél említett Symo(n) könnyű szerrel azonosítható a magát meg nem nevező följegyzővel. Különben az itt említett „eladta“ nem jelent mást, mint „elajándékozta“.

⁴³ RMK. I, 926.

⁴⁴ A könyv második fele Balassa—Rimai Istenes énekeinek valamelyik kiadása, míg az első rész alighanem a RMK. I, 91, vagy 162.

⁴⁵ RMK. I, 930, vagy 975.

⁴⁶ RMK. I, 915.

⁴⁷ Balassa—Rimai Istenes énekeinek valamelyik kiadása, miként a 41. sz. könyv is.

5. A. levelen:

Item.

47. *Két Esopus*.⁴⁸

48. *Egy Decretum*.

Az 1675. évi számbavételkor az jegyeztetett fel róla. „Egy Decretumból szedegetett fejr tablaju könyv”.⁴⁹

49. *Egy Szakats könyv*.

50. *Hat Hazi Janos munkája*.

Az 1675. évi számbavételkor „Hathazi munkaja Alkoram magyarázásá”-nak megnevezve. A hálsó borítólapon „Kett Hazi János Munkaja”-képpen említik.⁵⁰

51. *Csakiné Aszszonyom adta egy Fejér tábláju kertész könyv*.⁵¹

52. és 53. *Egy Cisio*.⁵² *Egy Benyiczki*.⁵³

Az 1675. évi számbavételkor „Egy aranyos Benyiczki”-nek írva.

54. *Szent Ferencz Cordájút viselőknék érdeme*.

55. *Mizald Antal könyvei 2., Fejrvart no 4*.⁵⁴

Ugyanitt megjegyezve, hogy az előbbi 2 közül „egyiket Fogarasban Tokai nevű ember(ne)k adtuk”, az utóbbi 4 közül „Egyiket Bak⁵⁵ Ur(amna)k adala eő Naga az másik it kettei selyk(e)n vagyon”.

56. *Egy veres tábláju kis szám vetős Aranyos könyv*.⁵⁶

Ezeketis 1673. 31. Januar(ii) Keceli István kezében adta Laczko.

6. B. levelén:

57. *Edgy Lictariomokrul irt könyv: in quarto. megyszin tábláju.*

58. *Ao 1675. 25 X. br(is). Keceli hozot egy tüzes oszlopot Pataki Uramtól Fejer Pergamenbe kötve*.⁵⁷

7. B. levelen:

1675. die 2. Augusti Keceli István eddeg valo haz Eörzo Inasunk kezéből mostani haz Eörzö Inasunk(na)k Markocsán Péternek szamlaltattuk könyveinkett ez szerint kezében Radnothon.

Ezután felsorolja az eddig számbavett összes könyveket. Az előforduló eltéréseket az első névsor megfelelő tételeinél jegyeztem meg.

8. B. levelen:

Ugyan ismet illyen könyvekett adtunk Markocsan kezében kik az előtt fel nem voltak írva.

59. *Kett Sion Vara, egygyik fekete, mas veres Aranyos tablaju*.⁵⁸

⁴⁸ Valószínűleg a RMK. I. 1155.

⁴⁹ A Compilatae Constitutiones-re gondolok (RMK. I, 1085, 1113).

⁵⁰ Nem hiszem, hogy azonos volna a RMK. I, 556. munkával. Ugyanis az a gyanúm, hogy Sándor Istvánnak mégis csak helyes mind a két könyvidézete, minthogy (Hat.) Hazi Jánosnak lehetett az 1626-ban megjelent munkáján kívül egy másik. 1620-as kiadású (Török) Alkoran (magyarázása) című műve is.

⁵¹ RMK. I, 1016.

⁵² Talán RMK. I, 1590 vagy MKSzle 1880: 299.

⁵³ RKM. I, 1099.

⁵⁴ RKM. I, 1087.

⁵⁵ Lehet „Buló” is!

⁵⁶ Valószínűleg MKSzle 1895: 138/4.

⁵⁷ RMK. I, 1029.

⁵⁸ RMK. I, 1187.

60. *Kett Aranyos Veres magyar Vendelinus.*⁵⁹

Az Erdélyi Múzeum könyvtárában levő két példány egyikének föltétlenül azonosnak kell lennie a radnóti könyvtár köteteinek valamelyikével. Ugyanis az ép állapotban levő mindkét példány közül az egyik gazdagon aranyozott legyeződiszes kötésére BORNEMISZA / ANNA * E * O * F * A / ANNO * DO / 1674 / szövegű szuper-exlibris nyomtatott.⁶⁰

61. *Kett Veres Aranyas tablaju idvesseg kapuja Nogradi Matyas munkaja.*⁶¹

62. *Praedikacziok külön külön Papiros tablajuak.*

9. A. levelen:

63. *Sz. János jelenésinek magyarázattya veres tablaju.*⁶²

64. *Egy sarga tablaju Mizald Antal nevü könyv.*⁶³

65. *Sz. Atyak öröme fekete tablaju.*⁶⁴

66. *Egy viseltes Templomban valo Enekes könyv.*

67. *Egy Ritmusos viseltes paraszt veres tablaju könyv.*⁶⁵

68. *Egy Mürányi Venus.*⁶⁶

69. *Keresztennyi hitrül valo vallastetel. fekete tablaju.*⁶⁷

70. *Arianusok ellen irtt könyv Examen Doctrinae Sociniana.*

71. *Idvessek sarka.*⁶⁸

72. *Az Egy Isteni allatban harom szemelly mutado könyv. három ~ no 3.*⁶⁹

73. *Lilium humilitatis veres Aranyas tablaju.*⁷⁰

9. B. levelen:

74. *Sibelius Gaspar imatsagos könyve melyet Posahazi Ur(am) fordított.*⁷¹

75. *Kett egy nehany szep dicseretes és imatsagos könyvecskek. egygyik viseltes masik sarga tablaju.*⁷²

76. *Martonfalvi Ur(am) munkaja deakul Amesiusnak masik könyvere fejer Aranyos tablaju.*⁷³

77. *Egy Betegnek Praedicatorral valo beszélgetese.*

⁵⁹ RMK. I, 1161.

⁶⁰ A tévedések elkerülése végett meg kell jegyezni, hogy a MKSzle 1939: 251/8. kép magyarázó szövegéből valószínűleg sajtóhiba következtében maradt ki, hogy ennek a könyvkötésnek csupán csak a fényképe van a MNM.-ban, az eredeti darab az Erdélyi Nemzeti Múzeum tulajdona. Bizonyosság erre a Magyar Iparművészet 1916: 13. is, ahol azonban a képek számozása tévedésből felesezéltetett; továbbá a Könyvkiállítási Emlék (Bpest. 1882) 246/79.

⁶¹ RMK. I, 1133.

⁶² RMK. I, 1078.

⁶³ RMK. I, 1087. (Az 55. sorszám alatt is felsorol 6 példányt.)

⁶⁴ RMK. I, 701.

⁶⁵ Az előbbi Szenczi Molnár Albert zsoltárai, az utóbbi pedig Gönczi György énekeskönyve lehetett.

⁶⁶ RMK. I, 1014.

⁶⁷ RMK. I, 891.

⁶⁸ RMK. I, 1038.

⁶⁹ RMK. I, 1150.

⁷⁰ RMK. I, 939., vagy 1153.

⁷¹ RMK. I, 1151.

⁷² Valószínűleg a RMK. I. 726. és 727. sz. kiadvánnyal azonos.

⁷³ RMK. II, 1754.

78. *Mennei tárház kulcsa. fekete quantitasban.*⁷⁴
 79. *Diaphanes fekete tabblaju.*
 80. *Egy Eoregh sarga tabblaju Chathechesis.*
 81. *Egy imat sagos fekete tabblaju telljes könyvecske viseltes.*
 82. *Egy Fekete Tabblaju Amsterdami Magyar biblia.*⁷⁵
 83. *Egy Veres uj tabblaju Aranyos tabblaju szakadozott 's. . . . könyv.*⁷⁶
 10. A. levelen:
 84. *Egy Fris naderes (?) könyv.*
 85. *Egy Reczes könyv.*⁷⁷
 86. *Egy meczzin tabblaju szakadozott lictariumos könyv.*⁷⁸
 87. *Egy rongyos czizio.*⁷⁹
 88. *Harom Esopus.*⁸⁰
 89. *Egy Rudimenta.*⁸¹
 90. *Martyrok koronaia zöld arany(a)s táblájú.*⁸²
 1676. 20 Febr. *Segesuart ezeket az Könyveket vottem.*
 91. *Lilium Humilitatist Fekete Tabblaju.*⁸³
 92. *Keskeny utat Pápai Uram munkáját.*⁸⁴
 93. *Papisták Uysagát fejer tabblajut in octavo.*⁸⁵
 94. *Két Magyar cathecesist veres quantitasban.*⁸⁶
 95. *Harom sarga fa Tabblájú Magyararal deákkal elegyes Chathechesist.*⁸⁷
 96. *Két Nagy Kalendariumot in quarto.*⁸⁸
 97. *Igaz vallásnak tükörét fekete tabblajut.*⁸⁹
 98. *Sz. Háromságna mutató Tükört. Sarga Tabblaju.*⁹⁰
 99. *Lelki Tudakozás az el választasrol Nánási Munkája fekete quanti-
 tasban.*⁹¹

⁷⁴ RMK. I, 1149.

⁷⁵ RMK. I, 766.

⁷⁶ A meghatározásban két szó olvashatatlan.

⁷⁷ A női közimunka-minták vándorlása szempontjából különösen nagy jelentőségűnek tartom ezt a könyvet, még abban az esetben is, ha nem nyomtatott munkáról, hanem csak kézírásról, illetőleg kézi rajzgyűjteményről volna is emlékezet. Itt tartom megemlítenedőnek, hogy alólírott családjának tulajdonában volt egy ú. n. RETZÉS KÖNYV című album-formájú könyv. Ez a szövegnélküli, csupán csak mintákat tartalmazó 1788-ban gróf Bethlen Kata, vagy Borbála részére készült. Benne nagyon sok olyan minta volt felsorolva, amely régi úrihímezéseken, sőt az úri mintákról átvett népi varrásokon is megtalálható. E könyv 1919-ben román katonák pusztítása következtében semmisült meg.

⁷⁸ Az 57. sorszám alatt is említ egy Lictariumokrul írt könyvet.

⁷⁹ Az 52. sorszám alatt is említ egy Cisiót.

⁸⁰ A 47. sorszám alatt is említ két Esopust.

⁸¹ Valószínűleg vagy Alstedius. vagy Piscator valamelyik hasonló című Rudimentája.

⁸² RMK. I, 1180.

⁸³ RMK. I, 1181. — Korábbi kiadása fennebb 73. sorszám alatt.

⁸⁴ RMK. I, 1116. — Korábbi kiadása fennebb a 26. sorszám alatt.

⁸⁵ RMK. I. 1115. és MKSzele 1912: 153/3. (A 16. sorszám alatt is említ egy példányt).

⁸⁶ Talán RMK. I, 1165.

⁸⁷ RMK. II, 505, 538, 619, 672, 749, 760, vagy 826.

⁸⁸ RMK. I, 1200.

⁸⁹ RMK. I, 1136.

⁹⁰ RMK. I, 1150. (A 72. sorszám alatt 3 példány említettik).

⁹¹ RMK. I, 1178.

10. B. levelen:

100. *Szegények Proba követ.*

101. *Negj mennyorszagnak szoros kapuiat vagy proba követ.*⁹²

102. *Egy ötveős Propa követ.*

103. *Elet koronáját.*

104. 1676. 23. *Aprillis Banfi Gyurko küldött egy zöld aranyos tablaju Esopust.*⁹³

A hátsó borító lapon megismétli azokat a könyveket, amelyeket előbb 47—56. sorszámmal megjelölve már felsoroltam.

A fenti könyvek legnagyobb részét a nagyon szűkszavú leírás ellenére is sikerült azonosítanom, azonban mégis vannak olyan megnevezések, amelyeket csupán csak e névsor alapján soha nem lehet megfelejteni. Ezeken kívül vannak olyan könyvek is, amelyekre sehol sem tudtam reá akadni, valószínűnek is tartom, hogy ezek nagyobb része vagy teljesen elkallódott, vagy pedig egyes példányai még lappanganak.

A fejedelemasszony radnóti könyvtárának nagy értéke, hogy majdnem csak magyar nyelvű műveket tartalmazott. Csupán kettőről állítható határozottan, hogy latin szövegű volt,⁹⁴ míg egyről csak gyanítom idegen nyelvűségét.⁹⁵ Ezen kívül egyikről-másikról azt sejtem, hogy nem nyomdai termék, hanem kéziratok könyv lehetett.⁹⁶ Ezek leszámítása után maradna az a néhány munka, amelyet eddigi ismereteink alapján azonosítani nem lehet, avagy csak én nem tudom őket azonosítani.⁹⁷

Az itt közölt névsorral természetesen még nem zárult le a fejedelemasszony könyvtárának jegyzéke, csak hogy az üres lapok betelvé, a további szaporulatot és az újabb számbavételeket már nem jegyezhettk be Pósházi Igazság Istápnak üres lapjaira. A radnóti könyvtár további növekedésére utal, hogy egyes könyvtárakban még található más könyvpéldány is, amely bár kétségtelenül a fejedelemasszony tulajdona volt, azonban a fenti könyvjegyzékben hiába keressük. Ezek tehát későbbi beszerzések lehettek. Az Erdélyi Múzeum könyvtárában van löbbek között Sárpataki N. Mihály 1681-ben Kolozsvárt megjelent *Nóé Barkája* című munkájának egyik példánya;⁹⁸ ennek aranyozott díszítésű kötéstáblájára *B. A. E. O. F. A. 1681.* felirat nyomtatott, belül pedig *el olvastam* megjegyzést írt be maga a fejedelemasszony. A kolozsvári református kollégium őriz egy 1680-ban befejezett kéziratot szakácskönyvet, amely hasonlóképpen Bornemisza Anna könyvtárából való. Aranynyomásos díszítésű táblájának felírata: * A. B. D. G. P. T. * / * 1680. * /

⁹² RMK. I, 1130.

⁹³ Valószínűleg RMK. I, 1155. (A 47. és a 88. sorszáma alatt is említ két, ille. töleg három „Esopus“-t). A 104. számú könyv feljegyzése különben a fejedelem kezéírása.

⁹⁴ A 76. és 89. sorszáma.

⁹⁵ A 70. sorszáma könyv.

⁹⁶ Ilyenek az 57., 84., 85. és 86. sorszáma.

⁹⁷ Ismeretlen munkáknak tartom a 37, 45, 54, 70, 77, 79, 100, 102. és 103. sorszámmal megjelölteket. Sőt ezekhez tartozónak vélem az 50. számút is, míg a 14. számúról a RMK.-nak van ugyan tudomása, ellenben ma már egyetlen példánya sem ismeretes.

⁹⁸ RMK. I, 1264. (Az 1882-ben Bpsten megjelent Könyvkiállítási Emlék 247/85 tévesen közli a könyvtábla feliratát. „B. A. M. F. A. 1861.“ szöveggel!)

A fejedelemszony könyvtára anyagának gyűjtése és gondozása mellett, annak tartalmát is jól ismerte. Ezt bizonyítják a reánk maradt kötelekbe írt megjegyzései.⁹⁹ A könyvtár anyagából azt tapasztalhattam, hogy majdnem csupán az új kiadásokat gyűjtötte s összevetvén a Rákócziak könyvtárának anyagával, az tűnt ki, hogy egyetlen művet kivéve, semmi olyant nem tartalmaz, ami emebben, mint alig két évtizeddel korábban lezáródott anyagú könyvsorozatban, bennefoglaltálnék.¹⁰⁰ A művek különben tartalmilag majdnem mind vallásos tárgyúak, de nem egy a szépirodalom körébe tartozik, mint Balassa, Gyöngyösi, Beniczki, Aesopus. Rajtuk kívül azonban voltak a háztartás számára nélkülözhetetlen gyakorlati munkák is, miként a kertész-, szakács-, liktáriumos-, recés és számvetős könyv, valamint a naptár, sőt a csízió is. Természetesen ezen kívül voltak a gazdasági naplók,¹⁰¹ amelyeket bár éppen olyan díszesen kötöttetett be a fejedelemszony, mint többi könyveit, azonban mégsem sorozta be könyvtárának darabjai közé.

⁹⁹ EM. 1942: 253.

¹⁰⁰ *Harsányi István*: A Rákóczi könyvtár és katalógusa. MKSze 1913, 1914, 1915.

¹⁰¹ *Szádeczky*: i. m. és Erdélyi Művészeti Kiállítás 1941. (Kvár.) 44/415.

IV.

Újabb adatok a Régi Magyar Könyvtárhoz

1.

Aprónyomtatványok

A Magyar Könyvszemle 1912. évfolyamában közölt könyvjegy-szerű nyomtatvány¹ egyike a ritkább esetben megmaradt ilyenemű régi magyar vonatkozású nyomdai termékeknek. A következő sorokban három olyan exlibrist ismertetek, amely csupán csak mozgó betűkből és nyomdai díszekből szedtetett ki. Előállítási koruk jócskán megelőzi a Magyar Könyvszemle 1680. évben készült könyvjegyét.

a)

[1616—17. Heidelberg]

Eft spes, vita, falus, requies & gloria Christus.

ANDREAE PRAGAI

Cui Deus immenfi det gaudia jummus olympi.

A szöveg felett 18×11 cm méretben inda-, sárkányfej- és angyalka-motivumú fejléc. E könyvjegy, amelynek itt teljes szövegét közöltem, 63×12 cm nagyságú papirosszatag-alakúra van kézi ollóval körülévágva. Az ép állapotban levő eddig ismert egyik példánya a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárának exlibris-gyűjteményében van, a másik ugyanott *Keckermann* „Systema Systematvm” című, Hanoviában 1613-ban megjelent munkájának első kötetébe az előző őrleap B. lapján van beragasztva.

E nyomtatványban megnevezett *Prágai András*, akinek származási helye (a sopronmegyei) Nemeskér község,² miután itthoni tanulását Sárospatakon befejezte,³ 1616. július 27-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre.⁴ Szenczi Molnár Albert 1618 elején Oppenheimben megjelent *Secularis concio evangelica* című művének előszava szerint Prágai az 1617. évben is még Heidelbergben tanult.⁵ De hogy ott maradt-e a következő évekre is, vagy tovább bűdosott Marburg egyetemére, mint Németország második olyan főiskolájára, amelyet az akkori magyar kálvinista papjelöltek továbbtanulás céljából felkerestek, biztosan megállapítanom nem sikerült. Azonban abból a körülményből, hogy az 1616—17. években tartott három vitatkozását⁶ — mai

¹ MKSzle 1912: 154. s mell.; l. még *Herepei J.*: Adatok a RMK. I. és II. kötetéhez (Kolozsvár, 1939.) 15.

² *Dérsi Lajos*: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. 75.

³ *Szinnyei*: Magyar írók XI, 106.

⁴ Sárospataki Füzetek 1862: 562.

⁵ *Dérsi*: i. m. 80.

⁶ EM. 191.,: 350. és RMK. III/1: 351—355.

ismereteink szerint — több nem követte, feltételezzük, hogy mégis csak befejezte tanulmányait s 1618-ban már vissza is tért hazájába. Bárha 1628-ban már mint szerenesi prédikátorral s Rákóczi György tekintélyes udvari papjával találkozunk,⁷ mégis valószínűbbnek tartom, hogy könyvjegyét könyvtára megalapításakor, vagyis külső országbeli bűjdosása idején készítette. Az a körülmény pedig, hogy Kerekermann fentebb idézett könyvének préselt bőrkötése A * P/1616 superexlibris nyomtatott, bizonyítja, hogy e mű még 1616-ban került Prágai András tulajdonába. Ezzel tehát az exlibris nyomtatási kora is meghatározható 1616, esetleg 1617-ben, míg a nyomtatás helyéül Heidelberg állapítható meg.

A *Székelv Nemzeti Múzeum* könyvtárában levő Mornayus Plessiacus Marlianus F. „Mysterium Iniquitatis seu Historia Papatus“ című Salmurbán 1612-ben megjelent művének belső borító-lapján a fenti exlibrisrel mindenben megegyező rongált könyvjegyet találtam; ebből azonban a név durván ki van vakarva. Arra való tekintettel, hogy e könyv pergament-kötéséről A * P/1617 superexlibris betűzhető ki, bizonyos, hogy ez a rongált könyvjegy is a Prágai Andrásé lehetett.

Általános szokása volt az akadémiát járt diákoknak, hogy odakünn vásárolgatták össze könyvtáruk egyes darabjait; ezeknek száma azután hazatértükig legtöbbször egészen tekintélyesre növekedett.⁸ De ugyanesak külföldön költették be könyveiket s ugyanakkor a bekötési táblába belenyomatták nevük kezdőbetűit és a megfelelő évszámot. Az előbb közölt példa azonban arra utal, hogy az ú. n. superexlibrisek, valamint az egyszerű kézi bejegyzések helyett és mellett szokásban volt a valóságos exlibrisek használata is. Minthogy pedig a művészi-kézzel külön erre a célra metszett dúcok, vagy lemezek költségeit a szerényebb anyagi javakkal rendelkező diákok nem tudták fedezni, helyettük egyikük-másikuk nyomdai szedéssel-nyomással előállított olesó könyvjegyet készítetett és ragasztott be könyvtárának köteteibe. Ezzel azután tulajdonképpen már meg is határoztuk, hogy ilyen fajta nyomtatványaink inkább külföldön készültek. Minthogy pedig szövegük latin nyelvű, ennél fogva példányaik a Rég Magyar Könyvtár III. kötetéhez sorozhatók pótlékképpen.

b)

[1641. Leyda]

Eft Spes, Vita, Salus, Requies, & Gloria Christus

MATTHIAE GÖNCZI.

Cui Deus immenſi dei gaudia ſummus Olympi.

E könyvjegy 6,5×13,5 cm méretű papirosszalagalakúra van kézi ollóval körülvágtva. Ép állapotban levő egyik példánya a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárának exlibris-gyűjteményében van. Legújabbban egy másik példányát is megtaláltam az erdővidéki református egyházmegye könyvtárában Baróton, az 1639-ben Cantabrigiában nyomtatott „Expositio Epistolae D. Pauli Ad Colossenses“ című könyv címlapjának B. lapjára felragasztva. A körülnyírt papiross méretei 5,7×15,1 cm.

E nyomtatványban megnevezett *Gönczi Mátyás*, hazai tanulmányainak elvégzése után, 1640. június 16-én iratkozott be Franckera egyetemére,⁹ majd

⁷ RMK. I, 253.

⁸ *Herepei J.*: Bethlen G. kiválasztottjai. I. Szilvási K. M. (Kolozsvár, 1939) 17.

⁹ *TörtTár.* 1886: 605.

háromnegyed évi itt-tartózkodás után tovább bujdosva, 1641. március 30-án (harminc éves korában) vétetett fel a leydai egyetem teológiai karára.¹⁰ Meddig tartott külföldet-járása, adatok hiányában meg nem állapíthatom, minthogy nevére legközelebb csak 1647–48-ban akadtam rá. Ekkor a mai abaújtornamegyei Füzér lekipásztora,¹¹ majd 1654-ben Felsőbányán pap s a nagybányai egyházvidék esperese.¹² De korhatározó erőt nem tulajdoníthatok e könyvjegy második sora alá egykorú kézírással jegyzett *Et Succesoris, Michaelis Dobrai* szavaknak sem. Ebből ugyanis mindössze csak annyi bizonyos, hogy e könyvjeggyel megjelölt könyv tulajdonosa Gönczi után Dobrai Mihály volt. Ennek nevével külföldön tartott egyik vitatkozásának címében találkozunk legelőbb, 1657. június 3-án Utrechtben.¹³ Minthogy pedig a leydai akadémiára 1661. december 7-én való beiratkozásakor csupán huszonkilenc esztendő volt,¹⁴ e könyv aligha került birtokába az előbb említett időpontnál sokkal korábban. Nyomtatványunk keletkezési idejét azonban döntő erejű bizonyítékaival pontosan meghatározza a következőkben ismertetett könyvjegy.

c)

[1641. Leyda]

Eft Spes, Vita, Salus, Requies, & gloria Chriflus

MATTHIAE GÖNCZI,

Cui Deus Immenſi det gaudia ſummus Olympi.

E könyvjegy 19×8,2 cm. nagyságú papirosszalag-alakúra van kézi ollóval körülvagva. Ép állapotban levő egyetlen példánya a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában van a „Iustiniani Institutionum Libri IIII“ (H. n., 1574.) című könyv címlapja B. levelének aljára felragasztva (Az exlibris második sora utólagosan két vízszintes vonással tintával kihuzatott). Nyomtatványunk az előbb ismertetett könyvjegytől csupán csak a betűk s a papiros méreteiben, továbbá az egyes betűk és jelek változatában tér el: egyebekben különben ugyanazon nyomda termékének tarthatjuk.

A bizonyítékok szerencsés találkozása következtében könnyen megállapíthatjuk e nyomtatvány, valamint a megelőző könyvjegy előállításának pontos idejét és helyét. Ugyanis e könyv első örlevelének A. lapján a lap felső szélén....¹⁵ Gönczi. *Lugduno Batavor(um). Anno 1641, mense Quintili* bejegyzés olvasható. Ebből pedig — az egykori szokást tudva — az állapítható meg, hogy Gönczi Mátyás 1641. júliusában Leydában szerezte ezt a könyvet. E mellett azután még arra is következtethetünk, hogy exlibrisei a vásárlás időpontjában még nem voltak készen. Ezt meg az a körülmény bizonyítja, hogy a felragasztott könyvjegy alatt, átvilágítás mellett, az előbbi kézírással mindenben megegyező, szép, gondos vonásokkal papirosra vetett három sornyi terjedelmű szöveget betűzhetünk ki. Ezek a szavak pedig tartalomban teljesen megegyeznek azokkal, amelyeket Gönczi a könyvjegyre is rányomatott. Tehát világosabban szólva: a kézírással exlibrist a nyomtatott könyvjegy elkészülése után ragasztotta le a tulajdonos. Máskü-

¹⁰ Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. XVI, 210.

¹¹ Magyar Prot. Egyháztört. Adattár XIII. évf. 13.

¹² RMK. III 1: 574.

¹³ Uo. III/1: 613.

¹⁴ Archiv XVI, 214.

¹⁵ Egy szó kiszakadva.

lőben agyanis nem lett volna szüksége előbb kézírással beírni ugyanazt a szöveget, amelyet azután a kész nyomtatvánnyal amúgyis leragasztott.

De hogy e nyomtatványnak nem későbbben, hanem éppen az 1641. évben, közelebről meghatározva pedig 1641 második felében kellett készülnie, tanúság erre a könyv elülső őrlévelének A. lapjára ismeretlen egyén által feljegyzett szöveg; e szerint ugyanis *Anno 1641 8 Debris. Jót kezemhez ez könyveczke mely én hozám Gönczj Matyas Uram ajandeka. Lugdunumban való mulatozásakor.* Ebből azután az is következik, hogy Gönczinek 1641. december 8-a, vagyis az elajándékozás megtörténte előtt kellett e könyvjegyet a könyvbe beragasztania.

Erdemes megemlítenem, hogy mind *Prágai András*, mind pedig *Gönczi Mátyás* könyvjegyeinek szövegében a jelmondatok teljesen megegyeznek. holott egészen más országban s mintegy negyedszázadnyi időköz által elválasztva készültek. Ezt az egyezést azzal magyarázom, hogy e jelmondatok az ilyenfajta exlibriseknél hosszú időn keresztül általánosan használt, állandó szöveg-keret lehettek; ebbe azután a tulajdonos nevét egyszerűen csak belefoglalták.

2.

Az 1696. évi nagyszombati kiadású CORPUS JURIS HUNGARICI

Szabó Károly a Corpus Juris Hungarici 1696. évi nagyszombati kiadását ismertetve,¹ több, mint harminc tőle ismert példányról emlékezik meg. Kétség nélkül elfogadhatjuk, hogy ennek a hatalmas és közhasználatos munkának mindenik kiadása a szokottnál is több példányszámban hagyhatta el a sajtót, sőt tovább menve, meg kell állapítanunk azt is, hogy az 1696. évszámmal ellátott példányok között is akadnak olyanok, amelyek nem mindenben egyeznek meg a Szabó Károlytól közölt leírással.² Nyomozásaim során összehasonlítottam a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában levő két példányt a Régi Magyar Könyvtárban foglalt leírással, valamint a tulajdonomban lévő darabbal. Bár a Szabó Károlytól ismertetett példányok betűtípusai és szövegtördelése előttem ismeretlen, ezért megfigyeléseim nem terjedhettek ki minden lényeges jelenségre, ennek ellenére összehasonlításom eredményeképpen így is érdekes megállapításra juthattam.³

Először is az első kötetet véve vizsgálat alá, azt tapasztaltam, hogy a SzNM. 1.-nél a címlap előtt még egy külső címlevél van, amely összesen csak a *CORPUS / JURIS / HUNGARICI* szöveget tartalmazza az A. levél közepén. Meg kell még említenem, hogy ez a külső címlap — a rendelkezésre álló példányok között — csakis a későbbi kiadásúakban található meg.

A tulajdonképpeni címlap szövege, betűi⁴ és nyomása a SzNM. 1 és 2. példányánál teljesen megegyeznek egymással, csupán csak annyi eltérés észlelhető, hogy a piros és fekete betűket nem egyszerre nyomván, a reá-

¹ RMK. II, 1845. sz.

² *Hercpei J.:* Adatok a Régi Magyar Könyvtár I. és II. kétéhez. Kolozsvár, 1939, 4—6.

³ A továbbiakban Szabó Károly leírását *RMK.*, a saját tulajdonomban levő példányt *II.J.*, a Székely Nemzeti Múzeum kötetét pedig *SzNM. 1.* és *SzNM 2.* jellel fogom jelölni.

⁴ Még a hibás betűk is, mint például a harmadik sor sántatalpú *II.-ja*.

nyomás alkalmával nagyon csekély elcsúszás következett be. Különböző szövegük mindenben megfelel a RMK-nak. Minthogy azonban az utóbbi leírása sorleválasztást, valamint egyéb jellegzetes szedésbeli sajátyságot sem jelöl, ennél fogva biztosan meg sem tudjuk állapítani a kiadások azonos-ságát. Éppen ezért egybevetendőnek tartom a SzNM. 1 és 2. címlapjának szövegét a IIJ-féle példánnyal, minthogy ez utóbbi a nyomdatechnikai lehetőségek szerint híven közölte.

E címlap betűiből határozottan megállapítható, hogy a SzNM. példányainak betűi nagyjában ugyanabból a készletből szedettek ki, mint amelyből a IIJ. példány címlapja is készült, mégis lényeges eltérések is mutatkoznak. Ugyanis a SzNM. példányainál a 3. sorban a *SEU* dűlt betűkkel nyomatott, a *Quae in* szavakat a 15. sorhoz tördelték hozzá, a 15. sorban *prioribus* kis kezdőbetűvel szedetett, a 16. sor végéről a vessző hiányzik, külön 20. sort tördeltek *EJUSDEM REGNI* szavakból és a 21. sor végéről a vessző elmaradt. Az elválasztó rozetta-sor, UJ. 32 rozettájával ellentétben, 35 kis egységből, továbbá más formájú sorkezdő és záró nyomdai díszecskékből szedetett össze. Az impresszum egész sora álló betűkkel nyomatott, ugyanitt a *Hörman* név után pont van és az *Anno* szó hiányzik. Még azt is megállapíthatjuk, hogy a SzNM. kötetének belső szedése is egymással teljes mértékben azonos, ellenben a IIJ. példánytól a fenti különbségeken kívül még egyes címbetűkben és záródíszekben is eltér. Ezen kívül, bár szövegükben és betűtípusukban megegyeznek, tördelésük mégis sok változatot mutat. Különösen érdekes, hogy mind a három példány 136. lapját tévedésből 139. sorszámmal jelölték. Ez azután világosan arra utal, hogy az egyik szedést a másik lenyomott szöveg után szedték újra, gondolkodás nélkül, betűhíven. Ezen kívül megemlítem a SzNM. példányaiban előforduló záródísz is, amely levélmotívumok és dícsfény által övezett *IHS* betűcsoportot ábrázol. Lenyomata teljesen új, vagy csak kevésbé használt ön-dúc használatát sejteti. Egyuttal olyan nyomdai dísz is láthatunk benne, amely a kétségtelenül 1696. évi kiadásának megállapítható IIJ. példányban nem fordul elő, pedig e nagy munkának, a régi nyomdai anyag korlátolt mennyisége miatt, a meglevő betű- és díszkészlet teljes mértékben meg kellett mozgatnia.

A második kötetben hasonlóképpen találunk eltéréseket. Bárha a címlap betűi nagyjában megegyeznek egymással s a jelvényképpen használt koronás magyar címer is azonos fadúc lenyomata, mégis a IIJ. példányhoz mérve, a címlapra vonatkozólag a következő észrevételeket lehetem: A SzNM. 2-nél az 5. sorban *ET* dűlt betűkkel, a 6. sorban pedig az *INCLYTI REGNI* hasonlóképpen dűlt betűkkel szedetett. A 9. sor végén a SzNM. 2-nél nincsen pont. A 11. sorban mind a SzNM. 1., mind pedig a SzNM. 2. *Sefquimil-* felszóval végződik, míg a többi szótag a következő sorhoz tördeltetett. A 12. sorban a SzNM. 1. és 2.-ben a *Comitijs* betűkkel szedetett ki. Az elválasztó rozettasor IIJ-nél 55, a SzNM. 1-ben 37 (közöttük az ötödik eltérő típusú), a SzNM. 2-ben pedig 36 egységet tartalmaz. Végezetül pedig a SzNM. 2. impresszuma ez: *TYRNAVLÆ, Typis Academicis, per Leopoldum Berger, Anno M-DCC.XXXIV.* — Tehát a SzNM. 2 későbbi kibocsátási idejéről meggyőző már maga a címlap, amelyen az 1734. évszámot olvassuk.

A címlevél B. lapjára szedett szövegre vonatkozólag pedig megállapíthatom, hogy a SzNM. 1 szedése majdnem teljesen azonos a IIJ példányával, csupán csak a fejléc és a lapszél-cím tördelése tér el tőle s egyezik meg a SzNM. 2 hasonló szedésével. A fejléc hibás összetétele azonban kétségtelenül bizonyítja, hogy benne mégis csak újabb szedést kell látnunk. — E kötet számozott lapjainak szövegrésze a SzNM. 1 és 2-nél egymással mindenben egyező (még a 16. lapnak tévedésből 15-tel való jelölése is ugyanaz!), de merőben eltér a IIJ példány szedésétől. Ennek legfőbb bizonyítéka, hogy IIJ II. kölete cl.+ $\frac{1}{2}$ sztl. lev.+604 lapot, míg a SzNM. 1 és 2. cl.+ $\frac{1}{2}$ sztl. lev.+680 lapot tartalmaz. Tehát a SzNM. példányainál a teljesen azonos belső szöveg mellé külön címlevél nyomtatott, mégpedig az egyik 1696, a másik 1734. évszámmal. Hogy a keménykötés esetleges nagyobb rongálódását elkerüljem, csupán csak a SzNM. 2-nél sikerült megállapítanom, hogy a címlevél ragasztott, míg nem a SzNM. 1 esetében azt sejttem, hogy ez az ív eredeti fogásával függ össze. — A RMK-ral való összehasonlítás kapcsán azt látom, hogy a SzNM. példányai attól is eltérnek. Ugyanis a RMK-ban a címlap szövegében *ET* helyett *&*, a *Quinto* szó pedig kis kezdőbetűvel szedetett. Ezen kívül a RMK leírása 604 lap terjedelműnek jelöli meg a kötet tartalmát a SzNM 680 lapszámával szemben.

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy az összehasonlított címlapok és kötetek mindegyike külön változatot képvisel.

A harmadik kötet azonban a SzNM. mindkét példányán nyomtatási évül már határozottan az 1734. ével mutatja. Bár típusára nézve csaknem egyezik a IIJ példánnyal, mégis kivételt képez, hogy a SzNM. 11. sora *usque* szóval végződik⁵ s az *ad* szócska a 12. sor elejére tördeltetett. Továbbá a 12. sorban a *Sexcentefimum* szó után vessző (,) szedetett.⁶ A koronás magyar címer-jelkép alatt fonott díszekből képzett elválasztó vízszintesvonallal, alatta pedig a *TYRNAVLÆ, i Typis Academicis, per Leopoldum Josephum Berqer, Annò M·DCC·XXXIV.* szöveg van. — A kötet lapszámozása minden megszakítás nélkül folytatja az előző kötet lapszámait 681-től 800-ig. Tehát 120 lapot tartalmaz, nagyjában megfelelően a RMK példányának, amely talán kezdő lapszámozással 124 levelet foglal magában. Ezzel szemben a IIJ-féle példány cl.+ $\frac{1}{2}$ sztl. lev.+559 (helyesebben 556) lap terjedelmű. Igaz ugyan, hogy az a szöveg, amely IIJ-nél a 125. lapon folytatólagosan tovább tördeltetett, a SzNM példányainál címlap nélkül, de lapalji kezdő szóval és újonnan kezdődő lapszámozással képez újabb kötetet. — Az 1734. évi kiadásban többek között egy olyan szövegzáró dísz fordul elő, amely az 1696. évben még nem használtatott. Ez pedig kétfejű sast és három zenélő angyalkát ábrázol. Közülök az egyik papiroslapot tart, ezen pedig hangjegysor alatt *VIVAT LEOPOL / DVS* szöveg olvasható. Korhatározás szempontjából azonban ennek sincsen semmi jelentősége, minthogy a III. Károly idejében nyomtatott könyvhöz is felhasználhatták az I. Lipót idejében készült fadúcot. E mellett azután a SzNM ccc levelén megtaláljuk a Krisztus-névbetűs szövegzáró-dísz, amely a SzNM-beli mindkét példány első kötetében is (bár itt nagyobb alakban) előfordul. Ezzel szemben, mint már láttuk, a IIJ-féle kiadásban ez még nincsen benne.

⁵ Ugyanez a szó a RMK-ban *Usq3* alakban nyomtatott.

⁶ Ez a vessző a RMK-ban hiányzik.

Végeredményében tehát azt a megállapítást tehetjük, hogy az itt megvizsgált példányok közül kétségtelenül 1696. évi nyomtatásúnak csupán csak a HJ példány mondható. A többire nézve azután az a véleményem, hogy azok egészében, vagy legalább is részletében, későbbi évekből eredő nyomtatványok. Feltételezem, hogy ennek a közhasználatos munkának 1696-tól 1734-ig több kiadást kellett megérnie, jöllehet ilyenről az irodalomnak eddig sincsen tudomása.⁷ A mondott időpontig megjelent kiadásokban pedig a régi címlapot kellett utánozniok, s egyúttal ugyanazzal a régi impresszummal is ellátniok. Még az is valószínű, hogy egy-egy kiadásból csak ívek maradtak meg, amelyeket az újabb nyomásokkal össze is párosítottak; de hogy ezt megtehessék, a szedéskor lehetőleg ügyelniök kellett az előző kiadásokat híven követő tördelésre.

A Székely Nemzeti Múzeum tulajdonában van még egy 1740. évi nagyszombati nyomtatású Corpus Juris Hungarici is. Ennek második és harmadik köteté hasonlóképpen 1734. évi kiadású címlappal van ellátva; különben mindenben megegyezik az előbb ismertetett hasonló évszamos példánnyal.

Ezek után azt hiszem, hogy a SzNM. 1 és a SzNM. 2 példánynak legfennebb csak az első kötetét lehetne az impresszummal közel-egykorúnak tartanunk, ugyanis csupán ezek szövegének betűtípusai egyeztethetők HJ kétségtelen korú betűivel.⁸ — Ha tehát megfigyelésem megfelel a valóságnak, az említett jelenség magyarázata csakis az lehet, hogy az egykori jogászvilág megnyugtató, helyesebben: a kipróbált, helyes és változatlan régi kiadás látszatának keltése végett nyomták az újabb kiadásokra még mindég az 1696 évszámot és Hörmann János András nyomdász nevét. E szelid megtévesztést különben még az a körülmény is elősegítette, hogy különösen a cím- és kezdőbetű-típusokat bár kopottan is, de még sokáig használhatták.

Vizsgálódásaim során arra az eredményre jutottam, hogy föltétlenül áttanulmányozandó az eddig 1696. évinek tudott nagyszombati kiadású Corpus Juris Hungarici mindenik megmaradt darabja; csakis így lehet majd pontosabban elkülöníteni az eredeti kiadást az újabb lenyomatoktól. A Szabó Károlytól felsorolt példányok között is akadnak majd ilyen változatok, utánnyomások.⁹

⁷ Legalább is se Petrik Magyarország bibliográfiája, se az általam átnézett könyvtárakban nincsen.

⁸ Ezzel kapcsolatosan azt a feltevést merem megkockáztatni, hogy a SzNM. példányainak első köteté 1698-ban nyomtatott, minthogy ebben az évben jelent meg a Szabó Károlytól leírt 1696. évi kiadás III. kötetének befejező része, vagy pedig 1699-ben, amikor az „Indez Corporis Juris Hungarici” látott napvilágot. Sőt ilyen formán még az is megtörténhetik, hogy a RMK. leírása is olyan példányról vettett, amely talán 1698-ban, vagy 1699-ben szedettet és nyomtatott volna.

⁹ Magyarországtól való huszonekét éves elszakíttóságunkban lelje magyarázatát az a körülmény, hogy csak e dolgozatom nyomdába adása után került kezembe a Magyar Könyvszemle 1940. évfolyamának első füzeté. Ennek 65–70. lapján Harsányi András fentebb idézett dolgozatáról írott nagyon érdemes ismertetésében megemlíkezik a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchyai Könyvtárában levő 1696. évi kiadású Corpus Juris Hungarici — példánvokról. Összehasonlítása pedig megerősíteni látszik azt a feltevésemet, hogy az idézett impresszum több változatot, helyesebben több kiadást jelöl. Azonban a tüzetes vizsgálat megkezdése után sem tartom visszavonandónak fenti dolgozatomat, minthogy

3.

Komjátszegi Andrásné temetési kártája

Csupán utalást találtam erre az ismeretlen nyomtatványra. Minthogy azonban a XVII—XVIII. században általánosan szokásban volt temetések alkalmára nyomtatott kárta készítése, szükségesnek látom a kevés példányban megmaradt anyagnak minél nagyobb számban való összegyűjtését, hogy azután — mint külön nyomtatványfajtát — külön csoportba választva, megkülönböztethessük a RMK. többleveles anyagától.

Szaniszló Zsigmond tordai lakos, alispán, majd szolgabíró említi naplójában, hogy 1684 január havában 22. *Mentem* (Komjátszegről) *haza* (Tordára). *Holt meg Komjáczegi Andrásné asszonyom* (Komjátszegen.) 23. *Mentem Komjáczegre. Kültem leveleket Kolosvárra az búcsúztató s chárták felől. Kültem az öcsémnek denar.* 24. *Jött ki Szentkirályi Kolosvárról, búcsúztatót, chártákat is hozott.* 25. *Temettük el az szegény asszonyomat, Istennek hála, elég tisztességesen.*¹

Az itt említett Komjátszeginé a naplóíró Szaniszló anyósa s minthogy unitárius vallású volt, az emlékére készített kárta és a búcsúztató szövegét is valószínűleg a kolozsvári unitárius kollégium diákjai szerzelték. Nyomtatását Veregyházi Szentyel Mihálynak kellett végeznie. Különösen érdekes adat, hogy e nyomtatvány szövegét, a reája nyomtatott életrajzzal meg versekkel együtt, egyik napról a másikra meg is írták és ki is nyomtatták.

ez egy lépéssel tovább szándékozik vinni korábbi gondolatomat, megállapítván, hogy e kiadások nem egy év, hanem több, mint egynegyed század alatt megjelent utánnyomásokat foglalják egybe. Ennek alapján tekintélyes részüknek ki is kell esniök a RMK keretei közül.

¹ Szaniszló Zsigmond naplói. Közli: *Torma Károly*, TörtTár. 1889: 250.

V.

Csáktornyai János debreceni nyomdász halála *

*Csáktornyai János*ról, a debreceni városi nyomda egykori tipográfusáról, semminemű életrajzi adattal nem rendelkezik az irodalom, pedig Csűrös Ferenc¹ a megmaradt nyomdai termékek alapján úgy emlékezik meg róla, hogy Csáktornyai valósággal tudós könyvnyomtató volt, azok közül való, akik mint Heltai Gáspár, vagy később Misztótfalusi Kis Miklós, nemcsak nyomtató művészetükkel, hanem tudós voltukkal is kiérdemelték kortársaik elismerését.

Bizonyos utalások alapján ugyanesak Csűrös arra következtet, hogy Csáktornyai 1596-ban halt meg hosszú betegeskedés után. Ezzel szemben azonban Gulyás Pál² már 1593. június 17-e előtti időre gondolja elhunytát. De Szegedi Lőrincnek, a debreceni schola egykori diákjának, a kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában levő kéziratos feljegyzése eldönti a kérdést, megjelölve még az elhalálozás napját is és így működésének határ-idejét mi is pontosan megállapíthatjuk. Ugyanis Szegedi öröknaptárának november hónap 25. napjára feljegyezte: *Johannes Cziaktornyai Typographus Debrecinensis obiit Anno Domini 1595.*³

Utóda, Lipsiai Rheda Pál, valószínűleg még az 1596. év elején átvette a nyomda vezetését, minthogy ebből az évből már négy nyomtatványa ismeretes.⁴

*) E cikkeeskét először 1935 áprilisében küldöttem meg a Protestáns Szemlének, azonban nem jelenhetvén meg, ezért közöltem azután az Erdélyi Múzeum 1939. évi 3. füzetének 295. lapján. Abban az időben azonban a határokon keresztül csak nagy ritkán s akkor is csak lopva juthattak be hozzánk a magyar folyóiratok, ennél fogva nem szerezhettem tudomást arról, hogy *Zoványi Jenő* a Magyar Könyvszemle 1937. jan.—márc. számának 71. lapján időközben már közölte ezt az adatot. Erre azonban csak most, a fenti cikkeeske újjálagos kiszedése után jöttem reá. Annak okát pedig, hogy ezt tudva, e néhány soros közleményt most mégis miért nem hagyom ki e kötetből, azzal indokolom, hogy Zoványi forrása végeredményében bár ugyanaz, mint az enyém, hivatkozása azonban téves. Ennek előre bocsátása után azonban tüstént meg kell jegyezmem, hogy ez nem a Zoványi hibája, hiszen hozzá csupán az a kivonatolás kerülhetett, amelyet a debreceni kollégiumnak valamelyik, multszázadvégi tanára tehetett. Már pedig ez a kijegyzés pontatlanul hajtott végre, minthogy a forrásra nem is történik hivatkozás, sőt a feljegyző neve is tévesen választott ki id. Szathmári Baka Péter személyében. Ezzel szemben a kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában levő *Calendarium Historicum* első tulajdonosa helyesen megnevezve: Szegedi Lőrinc volt. s csak jóval később, 1619-ben, került e könyv id. Szathmári B. Péter birtokába.

¹ A debreceni városi nyomda története 1561—1911.

² A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században, II, 225.

³ *kittingeni Eber Pál*: *Calendarium Historicum* (Wittenberg, 1564.) 395.

⁴ RMK. I. és II.

TARTALOM

I. Az erdélyi nyomdászat történetéhez

1. Bácsi István kolozsvári nyomdász	3
2. A gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez	7
3. Tótfalusi Kis Miklósról és családjára vonatkozó újabb adatok	21

II. Az erdélyi könyvkötészet történetéhez

1. Újabb adat az erdélyi legyeződiszes könyvkötés korának és eredetéről meghatározásához	28
2. Farkas János könyvkötő	32
3. Néhány XVII–XVIII. századbeli kolozsvári könyvkötő	33

III. Az erdélyi könyvkötészet és nyomdászat történetéhez

1. Compactor János deák	35
2. XVIII. századbeli kolozsvári könyvkötők	39
3. Páldi István nyomdászának első adata	42
4. Nyomdai regula (XVIII. századbeli nyomdász-émlék)	43
5. Szenczi Kertész Ábrahám eltávoztása Kolozsvárról	45
6. A fejedelemasszony radnóti könyvtára	46

IV. Újabb adatok a Régi Magyar Könyvtárhoz

1. Aprónyomtatványok	56
2. Az 1696. évi nagyszombati kiadású Corpus Juris Hungarici	59
3. Komjátszegi Andrásné temetési kártája	63

V. Csáktornyai János debreceni nyomdász halála

64

Erdélyi Tudományos Füzetek

Megindította György Lajos

Szerkeszti Szabó T. Attila

Az EME kiadása

Pengő

Pengő

1. Rass Károly: Reményik Sándor — 1.20
2. Párvan Bazil: A dákok Trójiában — 1.—
3. Bitay Árpád: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében — 1.—
4. Bitay Árpád: A moldvai magyarság — 1.20
5. Szokolay Béla: A nagybányai művésztelep — 1.20
6. Balogh Ernő: Kvarc az Erdélyi medence felső mediterrán gipszeiben — 1.20
7. György Lajos: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1925. év — 1.50
8. K. Sebestyén József: A brassói fekete templom Mátyás kori címei — 1.20
9. Karáczonyi János: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez — 1.50
10. Gál Kelemen: Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen — 1.50
11. Tavasz Sándor: Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése — 1.20
12. György Lajos: Két dialógus régi magyar irodalmunkban — 2.—
13. K. Sebestyén József: A Becse-Gergely nemzetség, az Apafi és a bethleni gróf Bethlen család címere — 1.50
14. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év — 1.50
15. Gyárfás Elemér: A Supplex Libellus Valachorum — 1.50
16. Rónay Elemér: Kemény János fejedelm halála és nyugvóhelye — 1.50
17. György Lajos: Egy állítólagos Pancsa-tantra-számizék irodalmunkban — 1.50
18. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1927. év — 2.—
19. K. Sebestyén József: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai — 2.—
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI—XIX. század kéziratos énekeskönyvei — 1.50
21. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1928. év. pótlásokkal az 1919—1928. évekről — 1.50
22. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben — 1.50
23. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egylet problémái — 1.50
24. Gál Kelemen: A nemzeti nevelés román fogalmazásában — 1.50
25. Tavasz Sándor: Kierkegaard személyisége és gondolkozása — 1.50
26. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében — 1.50
27. Csúry Bálint: Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról — 1.50
28. Biró Vencel: Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmezgyében — 1.50
29. Teleki Domokos gróf: A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története — 1.50
30. Hofbauer László: A Remény című zsebkönyv története (1839—1841) — 1.50
31. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év — 1.50
32. Gyulai Farkas: A Döbrentei-pálvázat és a Bánk bán — 1.50
33. Rajka László: Jókai „Törökvilág Magyarországon” c. regénye — 1.50
34. Temesváry János: Hét erdélyi püspök végrendelete — 1.50
35. Biró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében — 150.
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe — 1.50
37. Kántor Lajos: Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egylet megalakítása érdekében — 1.50
38. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1930. év — 1.50
39. Balogh Arthur: A székely vallási és iskolai önkormányzat — 1.50
40. György Lajos: Eulenspiegel magyar nyomai — 2.50
41. Dömötör Sándor: A cigányok temploma — 1.50
42. Kristóf György: Báró Eötvös József utazásai Erdélyben — 2.50
43. Hofbauer László: Az Erdélyi Híradó története — 1.50
41. Kristóf György: Kazinczy és Erdély — 1.50
45. Asztalos Miklós: A székelyek őstörténete letelepülésükig — 1.50
46. Varga Béla: Az individualitás kérdése — 2.50
47. Kemény Katalin: Erdélyi emlékirók — 2.50
48. Dömötör Sándor: Vida György factái — 1.50
49. Oberding József György: A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban — 1.50
50. Szabó T. Attila: Közép-Szamos-vidéki határnevek — 1.50
51. Balogh Jolán: Olasz falifestmények Gyulafehérvárt — 1.—
52. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1931. év — 1.50
53. Kántor Lajos: Magyarok a román népköltészetben — 1.50
54. György Lajos: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai — 1.50
55. Veress Endre: Gróf Kemény József (1795—1855) — 4.—
56. Kántor Lajos: Kölcsönhatás a magyar és román népköltészetben — 1.—
57. Tavasz Sándor: A lét és valóság — 2.—
58. Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez — 2.—
59. Imre Lajos: A falunvelés irányelvei — 2.—
60. Veress Endre: A történetíró Báthory István király — 2.50
61. Boros György: Carlyle — 1.20
62. Juhász Kálmán: Két kolozsmonostori püspök a XVI. században — 1.50
63. Biró József: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann — 2.—
64. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1932. év — 1.50
65. Janesó Elemér: Az irodalomtörténet-írás legújabb irányai — 1.50
66. Kántor Lajos: Erdély a világháborút tükröző román irodalomban — 1.50
67. Veress Endre: A moldvai csángók származása és neve — 2.50
68. Oberding József György: A Kolozsvári Gondoskodó Társaság — 2.—
69. Papp Ferenc: Gyulai Pál a kolozsvári ref. kollégiumban — 2.—
70. Ferenczi Miklós—Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1933. év — 2.—
71. Balogh Jolán: Márton és György kolozsvári szobrászok — 5.—
72. Kristóf György: Szabolcska Mihály Erdélyben — 2.50
73. Lakatos István: Magyaros elemek Brahms zenéjében — 1.20
74. Kristóf György: Eminescu Mihály költeményei — 1.50
75. Biró József: A bonchidai Bánffy-kastély — 2.50
76. Juhász Kálmán: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban — 1.20
77. Rajka László: Jókai román tárgyú novellái — 1.20
78. Venczel József: A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom — 2.—
79. Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1934. év — 2.—

80. Biró József: Magyar művészet és erdélyi művészet ————— 2.—
81. György Lajos: Anyanyelvünk védelme 1.20
82. Grandpierre Edit: A kolozsvári Szent Mihály-templom története ————— 2.50
83. Balogh Ernő: Dr. Szádeczky-Kardoss Gyula ————— 1.20
84. Kozocsa Sándor: Históriai ének Bocskay Istvánról ————— 1.20
85. Révész Imre: Méliusz és Kálvin — 2.50
86. Szabó T. Attila: Zilah helynévtörténeti adatai a XIV–XX. században — 2.—
87. Lakatos István: Az új magyar műzene 1.20
88. Rass Károly: A mi regényirodalmunk 2.—
89. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1935. év — 1.20
90. Monoki István: Romániában az 1935. évben megjelent román-magyar és magyar időszerű sajtótermékek címjegyzéke ————— 2.—
91. Szabó T. Attila: Níreg–Szásznyires település, népesség, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII–XX. században ————— 2.50
92. Jancsó Elemér: Nyelv- és társadalom 1.50
93. Gyártás Elemér: Gyártás Elek útnaplója 1844-ből ————— 1.50
94. Jászay Károly: Magyar luteránus megmozdulások Cluj-Kolozsváron 1798–1861) ————— 1.50
95. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1936. év — 2.—
96. Kántor Lajos: Czegei gróf Wass Ottília, az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy jótevője ————— 2.—
97. Szabó T. Attila: A transylvan magyar társadalomkutatás ————— 1.20
98. Lakatos István: A román zene fejlődéstörténete ————— 2.—
99. Szabó T. Attila: Kelemen Lajos tudományos munkásságának negyven éve (1897–1937) ————— 1.20
100. György Lajos: Dr. Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága ————— 1.20
101. Szabó T. Attila: Dés helynevei — 2.—
102. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1937. év — 2.—
103. Makka Endre–Nagy Ödön: Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez 4.—
104. Szabó T. Attila: Bábonny története és települése (68 képpel) ————— 4.—
105. György Lajos: Az „Erdélyi Múzeum” története (1874–1937) ————— 2.—
106. Fábián Béla: Nagyikend helynevei — 1.—
107. Herepei János és Szabó T. Attila: Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak ————— 2.—
108. Szabó T. Attila: Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. II. Székelykapuk és fázarak ————— 1.20
109. Kristóf György: Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig ————— 2.—
110. György Lajos: Dr. Rajka László élete és tudományos munkássága — 1.20
111. Lakatos István: A muzsikusz-Ruzitskák Erdélyben ————— 1.20
112. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1938. év —
113. Domokos Pál Péter: Zemlénny János kéziratos énekeskönyve (XVII. sz.) —
114. Szabó T. Attila: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyosságának szolgáltatása és adózása (1640–1690) —
115. Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján —
116. Kántor Lajos: Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra múzeum alakulásában és korai működésében —
117. Palotay Gertrud: Árva Bethlen Károly fonalas munkái —————
118. Imre Lajos: A közművelődés magyar társadalmi feladata —————
119. Balogh Artúr: A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege —
120. György Lajos: A magyar nábob —
121. Sebestyén József: A Cenk-hegyi Brankovics-vár temploma —————
122. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1939. év —
123. Szabó T. Attila: Újabb adatok és feladatok kéziratos énekeskönyveink verses kézirataink könyvészetéhez —
124. Ady László: Magyarokpuszt helynevei —
125. Nyárády E. Gyula: Kolozsvár helynevének mocsárvilága —————
126. K. Sebestyén József: Régi székely népi eredetű emlékeink —————
127. Biró Vencel: Gr. Batthyány István (1741–1798). —————
128. Biró Sándor: A Tribuna és a magyarországi román közvélemény —
129. Ferenczi István: Régészeti megfigyelések a limes dacicus és szaknyugati szakaszán —————
130. Herepei János: A dési református kóla XVII. és XVIII. századbeli helyi és tanítói —————
131. Palotay Gertrud: Régi erdélyi himnusz-minta-rajzok —————
132. Tóth Zoltán: Iorga Miklós és a székely román származásának tanulmányai —
133. Jakó Zsigmond: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladata —
134. Entz Géza: A csicsókeresztúri római katolikus templom —————
135. Kristóf György: Tudományos intézetek Erdélyben 1919-ig —————
136. Balogh Ödön: Néprajzi jegyzetek a csángó magyarokról —————
137. Debreczeni László: Szélgjegyzetek a népművészetünkről szóló munkához —
138. Imreh Barna: Mezőbánd helynevei —
139. Mikó Imre: A törvényhozói összeférhetetlenség —————
140. Biró Vencel: Gróf Zichy Domonkos Erdélyben —————
141. Entz Géza: A dési református templom —
142. Tolnai Gábor: Gróf László János, a Váradra fordító —————
143. Herepei János: Könyvészeti tanulmányok —
144. Nagy Géza: Társadalmi ellentétek a román erdélyi református egyházban —
145. Tóth Zoltán: A román történettudomány és a székelyföldi románság kérdése —
146. Kelemen Lajos: Radnótfája története —

Megrendelhetők az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában

Az 1–10, 15, 16, 24, 25, 29, 32, 35, 38, 41, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 59, 61, 62, 67–70, 72–75, 77, 78, 83, 84, 93, 97, 99, 101, 111, 134, 135. szám elfogyott

Az Erdélyi Múzeum

az EME központjának, Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog- és Társadalomtudományi Szekciójának hivatalos közlönye. Az előfizetés tagoknak 10, nem tagoknak és kereskedőknek 15 forint. Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozások a szerkesztőség (Kolozsvár, Király-u. 14.), az előfizetés és a folyóirat szétküldésére vonatkozó kívánságok a kiadóhivatal címére (Kolozsvár, Brassai-u. 7.) küldendők. — Postatakarék csekk számla: 3180